

המילון ההיסטורי ללשון העברית

מישיבות מועצת המערכת של המילון ההיסטורי

שנת התשל"ג

ישיבת מועצת המערכת נתכנסה במסגרת הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, שנערך בירושלים במנחם-אב התשל"ג.

ההרצאות נדפסו ב"דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות", כרך ד, עמ' 207-232, ואלו הן:

הא' ז' בן-חיים: "מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית";

הא' י' ייבין: "ניקודי מלים וצורותיהן בכתב-יד ותרומתם למילון ולדקדוק";

הא' ר' מירקין: "אוצר המלים בספרות העברית החדשה (1750-1920); הבחינה המילונית, הדקדוקית והסגנונית".

שנת התשל"ה

ישיבת מועצת המערכת נתכנסה ביום י"ג בטבת התשל"ה (27 בדצמבר 1974), בשעה 11 לפני הצהריים בבית האקדמיה בירושלים.

הנוכחים: האדונים ש' אברמסון, א"א אורבך, ז' בן-חיים, י' ייבין, ס' מדן, ר' מירקין, ע"צ מלמד, ד' סדן (י"ר המועצה), ח' רבין, א"ש רוזנטל.
 י' בלאו וח' שירמן - בחו"ל.

- סדר היום:**
- א. סקירה על עבודת המערכת
  - ב. בעיות ודינוים
  - ג. דיון בסקירת העבודה, שונות

א.

הא' בן-חיים: אני מבקש לסקור לפניכם את מצב מפעל המילון ההיסטורי בשעה זו, את מצבו מכל הבחינות, ואפתח בדבר התנצלות. לקראת הישיבה המיוחדת והפתוחה של מפעל המילון במסגרת הקונגרס השישי למדעי היהדות בשלהי התשל"ג הכינונו חוברת הכוללת דין וחשבון מפורט עד לאותו הזמן. והייתה תכניתנו לבקש מן המועצה שתתכנס בראשית התשל"ד לשיבה, לאחר שובי מחו"ל. אמנם לא הספקתי לשהות בחו"ל אלא זמן קצר, אבל שבתי למציאות חדשה, כשהלק ניכר מן העובדים מגויסים והעבודה נתונה בזעזוע קשה. לא היה טעם לדון בשאלות המילון בתחילת התשל"ד. אסקור את המצב לכל מדור ומדור, ולפיכך אבקש מראש את סליחתכם על שיארכו דבריי יותר מכפי הרגיל.

מדור א: הספרות העתיקה

1) כל החומר שמתקופות ג-ד (200 לפני הספירה-300 לספירה) נמצא בידנו במיצוי שלם והוא מכונס ב-81 כרכים, 68 כרכים מהם קונקורדנציה לפי הא"ב ו-13 כרכים רשימות לקסיקולוגיות כמו משקלים, בניינים, מלים זרות וכיו"ב. ספר בן-סירא שיצא לאור למעשה בראשית שנה זו הוא דוגמה למה שניתן להשיג מכל שאר המקורות שכבר עובדו לצורכו של המילון. אין החומר שבידנו מכיל את "מגילת המקדש" שפרופ' ידן עומד לפרסמה בקרוב. לא עלה בידנו לפני שנתיים, שלוש שנים, להשיג את הטקסט לצורך עיבודו בכלל החומר של תקופות ג-ד ולא ראינו להשהות את סיום עבודתנו בתקופות האמורות עד שיהא גם מקור זה בידנו. רק בקיץ שעבר הודיע לנו פרופ' ידן על נכונותו להמציא את הטקסט לפני פרסומו כדי שנעשה ממנו קונקורדנציה כדוגמת זו של בן-סירא ושיהא אפשר לצרפה לחיבור. אולם מחמת דוחק הזמן ובתנאי העבודה הקשים השנה לא יכולנו להיענות להצעה, מחשש שלא נוכל לספק את הקונקורדנציה למועד הדרוש לו. ובכן החומר של תקופות ג-ד מוכן בידנו, חוץ מעניין אחד שתחילה חשבנו להכלילו בחומר הנ"ל והוא מבחר חילופי נוסח בעלי ערך לשוני. אמת, לרוב המקורות התנאיים ליקטנו חילופי נוסח מכתבי הגניזה ומחוץ להם, אבל עדיין לא החלטנו על הצורה לשלב את החומר בכרסמת הכוללת. וגם מן הצד הענייני עדיין צריך לשקול יפה אם אמנם ליקוט חילופי נוסח יביא לנו חומר לשוני חדש על מה שכבר נמצא בידנו. מפני זה אף דחינו את הטיפול בחילופי נוסח, עד שתהיה בידנו הכרסמת כולה, ועכשיו שישנה בידנו נוכל לראות מה מחילופי הנוסח מוסיף עליה.

2) זמן מה לפני השלמת עבודתנו בתקופות האמורות הבאנו לפני מועצת המערכת בישיבתה ביום ט"ו בטבת התשל"ב הצעת תכנית להמשך העבודה בתקופות ה-1 (300-1000), והיא כללה שתי אפשרויות לברירה: (א) מיצוי שלם כדוגמת מה שנעשה לגבי התקופות הקודמות, מיצוי שיביא לנו כ-5,000,000 מלים - כלומר טובאות; (ב) ומיצוי של בחירה שיביא לנו כ-3,400,000 מלים, בצורה זו: מיצוי שלם של הפיוט הקדמון ושל ספרות הקראים, מפני שחטיבות אלו עדיין לא זכו לעיבוד מילוני כראוי, ומיצוי של בחירה מספרות התלמודים והמדרשים, מתוך ההנחה שהרבה מן החומר הלשוני של מקורות אלו כבר נמצא בידנו מן עיבוד המקורות שמתקופות קודמות, ומתוך ההנחה שבעת הצורך ניתן להשלים את החסר לנו על פי ספרי העזר שכבר ישנם למקורות אלו.

המועצה בחרה בדרך השנייה ועל פי אותה החלטה תישק מלאכתנו. כזכור לכם, לא רק הצעה עיונית הובאה לפניכם אלא אף רשימה מפורטת של כתבי היד שהצענו להשתית עליהם את עבודתנו אם כ"מסירת יסוד" ואם כמסירה מסייעת, כמקובל אצלנו. אינה דומה החלטה *a priori*, ויהו החישובים מדויקים ככל האפשר, להחלטה שצריך להחליט בשעת המעשה עצמו. לאחר שהחליטה המועצה מה שהחליטה צפו שאלות שונות לגבי כתבי יד שונים. אבל לא ראינו לכנס את המועצה לשם בירור השאלות האלה, אלא העובדים המדעיים באו בדברים עם חברי המועצה הקרובים לעניין, הא' אורבך והא' רוזנטל, ונועצו עמם.

הרשימה שלפניכם (יעוין בנספח א) מציגה את מצב העבודה במסדר זה בימים אלה. מן הרשימה אנו למדים, שחלק מן המקורות שהמועצה אישרה אותם לעיבוד נתון בהתקנה המדעית, לפני הניקוב, וחלק מהם נתון בניקוב, וחלק עדיין לא הוחל בהם העיבוד כלל. אם נמדוד את החלקים השונים בכמות המלים הרי התמונה כך היא: מכלל 3,400,000 המלים כבר הותקנו ומתנקבות 550,000 מלים, ועוד 230,000 נתונות בתהליך ההתקנה.

3) לאחר שפתרנו, לפחות לשנים הקרובות, את בעיית המבחר, צפה ועלתה לפנינו בעיה חדשה בדרך העיבוד המילוני, שלא ידענוה סקודם, והיא: מהם הבחנים, ואם ניתן בכלל להעמיד בחנים ברורים, להפריש את היסוד הארמי מן העברי במקורות התלמודיים והמדרשיים של תקופות ה-1. וזאת לזכור: מקור שהותקן לצורכו של המילון מתקבץ כולו בין בחלקי העבריים ובין בחלקי הארמיים, אלא שערכים מילוניים נכתבים לחלקים העבריים בלבד. הווה אומר: המובאה העתידה ללוות את הערך תהיה נתונה בדיוק כפי שהיא במקור לפי כתב-היד שנבחר, והיא תכלול גם את התיבות הארמיות שבו. אבל ערכים ארמיים אינם נכתבים [מובן שהחומר הארמי יהא משומר אצלנו וניתן לעשות בו כל אותם התחליכים שאנו עושים בעברית, אם יהיה עניין בכך וכשהיה העניין בכך].

לפנינו אפוא הבעיה לקבוע מהי תיבה ארמית במקורות הכתובים בלשון מעורבת, ויש דרגות בתערובת: (א) יש קטעים רצופים הכתובים ארמית לצד קטעים רצופים הכתובים עברית - דרגת עירוב זו בדרך כלל אינה מעלה בעיות זיהוי מיוחדות; (ב) יש קטעים שארמית ועברית שלובות זו בזו בתחום משפט מסוים כרגיל בשיקלא וטריא שבתלמודים. פעמים הקטע כולו ארמי ברור ובאה בו מלה או ביטוי בעברית שהם בגדר מונח או ציטוט של המשנה - אף דרגת עירוב זו אינה גורמת לנו קשיים מרובים; (ג) לעומת זאת יש פעמים מצבים שלא קל להחליט אם המלה או הביטוי ארמיים הם או עבריים, והדבר תלוי באופן קריאת המלה שאינה מנוקדת ובעובדה שיש בכתבי יד מלים שאין סיבה להטיל ספק בעבריותן עם שזורתן שווה לארמית. למשל מלת אף בארמית של א"י היא אוף, אבל יש גם אוף בעברית של הירושלמי ובדומה לו בסגנון, וחילוף תנועה זה ידוע לנו לא רק במלה זו. המלקט חומר דרך בררה ביד, יכול שיחליט לוותר על עניין מסופק בענינו, לא כן אנחנו המעבדים את כל החומר שבמקור שנבחר, ואנו חייבים "לגלות דעת" מה לפי דעתנו שייך לעברית ומה אינו שייך לה, ובייחוד שאסור לנו להסיח את הדעת מצורות סוטות ועתיקות, שחוקרים שהלשון אינה עיקר מטרתם, נוהגים להסיח דעתם מהן.

4) מתוך החומר המותקן והולך הועלו בשנתיים האחרונות ברבות מן הישיבות השבועיות של המערכת השאלות הכרוכות בבירור הגבולות שבין עברית לארמית במקורות האסורים. הבעיה היא מבחינה עקרונית בלשנית, כלומר כיצד ניתן לתחום תחומים ברורים וחדים בין לשונות כה קרובות זו לזו כעברית של חז"ל והארמית שבזמנם. הואיל וזו בעיה בלשנית עיונית, ביקשנו להתייע בבידון בבלשנות הכללית - והעלינו חרס, כלומר לא מצאנו דיון על כך בשום מקום. [כששאלתי את עורך המילון הספרדי שמא יש לו ידיעה בנושא הזה, ויש בעיה של תיחום הספרדית העתיקה מן הלאטינית, אישר לי את קיום הבעיה אבל לא העמידני על שום מחקר בתחום זה]. ובכן כבכל עשייתנו עד עתה היה עלינו לעשות את המלאכה לפי הצרכים העולים מן המקורות עצמם בשעת עיבודם. פרי הכרעותינו מסוכסם סיכום עראי בחוברת הכללים וההוראות כיצד ינהגו העובדים המדעיים בעיבוד מקורות מן הסוג האמור. חוברת זו מטרתה מעשית כמובן, אבל זהו מעשה המעוגן בהלכה, היינו במחשבה בלשנית, כי בכל מקרה ומקרה היה דיון עיוני. לדוגמה אזכיר כיצד עלינו לנהוג במלת **בר** בשושלת היוחסין שבקטע עברי לחלוטין, או למשל מלת **לית** בביטוי "**לית דין ולית דין**", והרבה עניינים אחרים כמותם ושונים מהם.

אני מקווה כי בסוף עבודתנו בסוג זה של הספרות, כשימוצו כל אפשרויות העירוב המזדמנות במקורות לפי דרגותיהן וימוצו כל התשובות שניתנו להן במערכת, יהא כדאי לפרסם את התוצאות, דווקא מפני העניין הבלשני שבכך.

5) בעיה אחרת, אף היא אינה קלה, ועלתה לפנינו בזמן שמן ישיבת המועצה האחרונה ואנו שקועים בה גם היום, היא בירור מידת ההתאמה האפשרית והמחויבת שבין מבנה הערכים בספרות חז"ל ובין מבנה הערכים של העברית החדשה, ובכך אני עובר אל מדור ב.

מדור ב: הספרות החדשה

הבעיה כאן אינה איך לנהוג בחומר החדש, כלומר במלים שלא היו בספרות שמתקופות שכבר עיבדנו, אלא הבעיה היא דווקא כיצד לנהוג במלים רבות שהן עתיקות אבל נתעשרו בתוספת משמעות ובייחוד שנסתנתה צורתן שינוי כלשהו בכתיבה. כלום נראה אותן כאילו הן מלים שונות מן העתיקות או המשך להן, והרי אנו במילון היסטורי עוסקים, והסתקנה המעשית מכך היא היכן לרכז את המובאות: כלום לפי הערך בצורה שכבר נקבעה או לקבוע צורה חדשה לערך. נתברר, כי במשך שנות העבודה במדור זה נהגו למעשה מנהגים שונים כיוון שלא נקבעו הנחיות ברורות. מן החשש שמא תרבה הערבוביה הנוצרת והולכת עם רבות החומר והיא תפגום באופן לא רצוי באחידות מערכת ערכי המילון, החלטנו לערוך סיכום ברישום הערכים בחומר שהגיע לפני שנה וחצי לכדי 850,000 מלים ולהקבילו למערכת הערכים שכבר הושלמה בתקופות ג-ד. מאז אנו מוסיפים לנקב מקורות מן הספרות החדשה, אבל אין מטפלים בהם בשלבים נוספים עד שיובררו כל הנתונים ויוכרעו ההכרעות לגבי רישום הערכים בספרות החדשה. ובכן יש לנו עתה שתי קונקורדנציות שכל אחת מיוסדת על כ-850,000 מלים, אחת מוגמרת ואחרת בבדיקה ובתיאום. עם הבדיקה עולים כל אותם הערכים שלא ננקטה בהם שיטה אחת והם מועלים עתה לדיון בישיבות המערכת. חומר זה יוסיף לתפוס את רוב עיסוקנו בישיבות בחודשים הבאים.

אזכיר לדוגמה שתיים מן השאלות: (1) במשנה יש המלה **הזוטו** (כלים כגה), אבל בלשון הספרותית **שבימינו** (מאימתי?) יש **זוט** במשמעות זו, שכן **אומרים**: **זוטה של וכו'**, (2) במקורות הקדומים ודאי היה **סב** - **סבו**, כעדות ניקודים, ואילו בימינו (מאימתי?) **אומרים** **סבו** - **סבו**. כלום צריך וכלום אפשר לקיים ערך אחד בשני המקרים: לדעתנו חשוב לרכז את כל המובאות בערך אחד, כדי להשקיף על החומר ולמיינו מיון אחרון בשעת כתיבת המילון.

כדי לקיים את אחדות שתי החטיבות הישנה והחדשה במבנה מערכת הערכים נעשה ניסיון להעמיד מה שאנו מכנים לעתים בשם "אבות ערכים", העשויים אולי לשמש מקום ריכוז למובאות מכל תקופות הלשון. רשימת "אבות הערכים" היא ארעית וכוללת עכשיו 1200 ערכים. שאיפתנו צריכה להיות, ואני מקווה שיעלה בידנו להגשימה, לצמצם את הצורך ב"אבות ערכים" ולהגיע להכרעה ברורה לכאן או לכאן.

6) מצב העבודה במדור זה בתשרי התשל"ה מסתכם בקצרה כך:
 (א) רשימת הערכים הנבדקת כוללת בקירוב 15,000 ערכים, והם מתחלקים ל-80,000 צורות בערך.

(ב) מן הערכים נבדקו עד לאותו התאריך 51% ומן הצורות 58%.
 (ג) הבדיקה החלה בתמוז, וההישג שהושג בקצב הבדיקה סיבתו בעובדה שרנגל נסיעתו של הא"י בין לחו"ל נתבקשו רוב עובדי מדור א לעזור לאנשי מדור ב בבדיקה. כך ניתן פיצוי מה למדור זה שסבל במיוחד מן המלחמה וממצב המלחמה. שכן כל שלושת העובדים הגברים שבמדור הזה שירתו בצבא 7,6 ואפילו 8 חודשים במשך השנה. העזרה תינתן עוד למדור זה עד סוף השנה האזרחית, ואנו מקווים שאז תסתיים בדיקת הקונקורדנציה לספרות החדשה, או תתקרב לסיום. וכך יהיה בידנו כל החומר הדרוש לבניין מערכת ערכים אחידה למילון כולו.

(ד) נוסף על החומר האמור נמסרו לניקוב ואף נוקבו 37 מקורות חדשים המכילים בקירוב 670,000 מלים (נספח ב).

(ה) חוברת המקורות לספרות העברית היפה למן 1860 ועד 1920 שהייתה אמורה להפצה בקרב חוקרי מדעי היהדות בקונגרס השישי, נתעכבה הכנתה ולפי כל החישובים הייתה צריכה להיות מוכנה בדצמבר 1973, ואולם, כידוע לכם, עד עתה לא הושלמה הכנתה. הכנת החוברת הוזמנה מן החוץ, רק שתיים מעובדות המדור נטלו חלק בהכנתה עם צוות העובדים בראשותו של ד"ר בועז שכביץ. המלחמה גרמה לעיכוב ע"י פיזור העובדים, ולפי הידיעה שיש בידי לאחר שיחה עם ד"ר שכביץ החוברת כמעט מוכנה (תוכן החוברת ניכר מנספח ג).

מדור ג: הניקודים

7) זה כידוע ספעל משותף לאקדמיה ולאוניברסיטת הנגב. אוסיף על מה שנמסר בדו"ח לקונגרס האמור זאת: יש בידנו כ-20,000 כרטיסים של מלים מנוקדות, אבל הניקוב וכן התכניות למחשב שהן צריכות להיות מיוחדות במינן מפגרים הרבה, מפני חיסוריו הרבים של ראש המדור הנקרא למילואים לעתים תכופות. חוששני שלא יהיה קל להתגבר על הפיגור הזה במצב העבודה עכשיו בעבודת אנשי המיכון של המילון בלבד. מכלל 20,000 הכרטיסים נוקבו עד עכשיו רק 2,000.

מדור ד: המיכון

8) העבודה במיכון שיש בה תועלת הרבה יש בה חסרון ניכר אחד: ניירת עצומה. עם כל תיקון ותיקון הנעשה בחומר צריך להדפיסו במדפסת כדי לרשום בו את התיקון וכדי לבדוק איד נקלט התיקון. עכשיו יש לכך תרופה, היינו להתקשר במישרים, ע"י מכשיר הנקרא מסוף, אל המחשב, ולהקריין את הדבר הצריך תיקון על מסך, לתקן בו במקום את שצריך ולראות במסך אם נקלט התיקון. אלא שהמכשיר הזה עולה ממון וכל הסידור אף הוא עולה משהו, ואף שמצבנו הכלכלי אינו טוב, ראינו הכרח להזמין מכשיר כזה, שאם לא כן עוד מעט יהיו כל חדרינו מחסנים לנייר.
 מכשיר זה יגרום בהכרח לשינויים בהרגלי העבודה שנשתגרו בינתיים.

חבר העובדים

9) עם תום שנת התשל"ג עבדו במפעל (חוץ למדור הניקודים) 20 עובדים במשרות שלמות וחלקיות וס"ה המשרות 16 משרות ר-2/3 משרה, מהם 12 משרות בעבודה המדעית הטהורה והשאר במיכון. בשעה זו עובדים במפעל 19 עובדים, מהם אחת בחופשה של שנה ועובד אחד צמצם עבודתו ל-1/2 משרה. אם נוסיף על כל זה את חובות המילואים ברי כי השנה לא היה לנו קצב עבודה כמו שהיה מקודם, ועדיין אנו שרויים באותה המצוקה. נוסף על חבר העובדים במילון יש שתי משרות למדור הניקודים שאוניברסיטת הנגב משלמת אותן. לפחות עד עכשיו שילמה. האקדמיה משקיעה את עבודת המיכון, ניקוב ותכנון, וכן את השגחתה ואחריותה המדעית. במדור זה עבדו 4 עובדים מדעיים.

שאלות התקציב

10) מדי שנה מוגשת למליאת האקדמיה הצעת תקציב לאישור והיא כוללת כמובן גם את סעיף המילון. בין ההצעה ובין ההוצאה בממש יש כרגיל הפרש. לפי בקשתי מסר המנהל האמרכלי לשנה הקודמת 1974/1973 ולשנה זו 1975/1974 את הנתונים האלה:

הוצאות המילון ההיסטורי בשנים 1974/1973 ו-1975/1974

1975/1974	1974/1973	
415,000	312,000	משכורת
145,000	93,500	הוצאות סוציאליות
<u>137,000</u>	<u>130,500</u>	מיכון ושונות
697,000	536,000	ס"ה
238,000	249,500	השתתפות קרנות
459,000	286,500	חלקו של תקציב האקדמיה
38.5%	26.5%	באחוזים

עלי לציין את הקושי שאני מתלבט בו בזמן האחרון הרבה. ההוצאות הן בטוחות, אבל הכנסות מן הקרנות צריך לטרוח הרבה כדי להשיגן כל פעם מחדש, וכלל אין ודאות שהקצבה תחודש. זה זמן מה אנו טורחים להשיג את המשך השתתפותה של "יד אבי הישוב" בעבודתנו, כי בסוף התשל"ה יסתיים המענק שאנו נהנים ממנו. בלא השתתפות הקרנות צפוי לנו חליה צמצום גדול בעבודה. עלינו להזעיק את מי שצריך להזעיק כדי שהמפעל המרכזי הזה לחקר הלשון העברית יוכל להמשיך לפחות במתכונתו עתה.

שאלות העומדות לדיון

11) הרשוני נא לבסוף למנות את השאלות שאנו צריכים לדון בהן ומהן עניינים הטעונים הכרעה עכשיו:

א) אנו מכנסים את החומר המילוני מתוך יצירה עברית של כ-1500 שנה בערך. לא נגענו עדיין בתקופה של כ-700 שנה. היינו מראשית המאה הי"א ועד אמצע המאה הי"ח, תקופה שיש בה יצירה מגוונת ובמיוחד שירה המחייבת יצירת כלים מיוחדים לטיפול בה, כמו עבודה במיכון בכתוב מנוקד. טוב שהכרח הוא לפתוח מדור נוסף ולאמץ מספר עובדים מדעיים בנושאים שחלקם צצו לראשונה באותן התקופות, כמו למשל הספרות המדעית, רפואה, אסטרונומיה ועוד. אני מונה צורך זה, אבל אני יודע שאין השעה עכשיו כשרה להרחבה.

ב) כידוע אין אנו מטפלים בלשון המקרא לפי שעה, והסיבה שאמרנו כי בימי חייו של טור-סיני לא נעסוק במקרא. כאן הבעיות הן שונות, החומר העיקרי ישנו בקונקורדנציות; מה שאיננו הוא הניתוח הלקסיקולוגי, שאילו היה - כמו שישנו בספר בן-סירא - יכולנו להעריך יפה את היחס שבין לשון חכמים ללשון המקרא מבחינת אוצר המלים, מפני שבשביל לשון חכמים יש כל הניתוח בידנו. ואולם יש בידנו 23 ארגזים של פתקאות שטור-סיני עם חבר עובדיו כתבו. נבדק היש והרי זו התמונה (יעוין בנספח ד), ז"א כשתהיה לנו האפשרות לגשת לעבודה במקרא יש בידנו חומר ביבליוגרפי מסוים.

ג) כבר לפני שנים דיברנו גם במועצה על הצורך במדור ביבליוגרפי ערוך לפי ערכי המילון, כדי שיוכל העורך בעתיד להשתמש בביבליוגרפיה כשיבוא לכתוב ערכים.

ד) אני שמח להודיע, כי יש דבר אחד בתוך התקופה העתיקה שלמעשה נסתיים עיבודו המילוני והוא ספרות הסוד. אנו מניחים שיש לנו בדרך הניצול הקונקורדנציוני כ-80,000 מובאות ממנה (יעוין נספח ה). 60% כבר מושלם ו-40% הושלם כל העיבוד המדעי, אבל עדיין לא העיבוד במחשב, ומפני דוחק העניינים החשובים לנו יותר נהיה מוכרחים לדחות את העיבוד במחשב עד כדי שנה. ד"ר גרינוולד יפרוש אפוא בסוף חודש זה מעבודתו ויחזור לתקופה של 2-3 חודשים כדי לבדוק את החומר לאחר שיוכן במחשב, כאמור לפי השערותנו בעוד שנה.

ושתדן שסיימנו את עבודתנו כאן עלתה הצעה שאני מבקש לקרוא לפניכם:
"מוצע בזה למועצה של המילון ההיסטורי שליד האקדמיה ללשון העברית לפרסם את ספרות ההיכלות עם קונקורדנציה.

בשנים האחרונות עסקו עובדי המילון ההיסטורי בהתקנתה של ספרות ההיכלות לקראת עיבודה במילון ההיסטורי. הושקע מאמץ רב במציאתם של כתבי-היד הטובים ביותר, אשר בחלקם לא היו ידועים קודם לכן, ולפיהם הוכנו טקסטים ביקורתיים. במהלך העבודה אף נתגלו יצירות בלתי-ידועות עד כה והשייכות לספרות ההיכלות. כידוע, אין לפי שעה בידי החוקרים מהדורה מוסמכת של ספרות ההיכלות, ופירוטיה של העבודה אשר נעשתה בתחום זה מטעם המילון ההיסטורי הנם בבחינת אוצר לרבים. חשיבותה של ספרות ההיכלות היא גדולה ולרבים: גנוז בה חומר לשוני וענייני רב שיש בכוחו להבהיר סתומות בספרות חז"ל, ללמד על אחדים מיסודות הפיוט העברי הקדום, להסביר תופעות מרכזיות בגנוזים, ולהציע רקע להתפתחותה של הקבלה היהודית בימי הביניים. כל זאת בנוסף על הערך העצמי והעניין הגדול שיש בספרות זו לעצמה.

הוצאה מדעית-ביקורתית של ספרות ההיכלות היא אפוא דבר שחוקרים רבים סחכים לו מזה זמן רב. פניותיהם הסרובות של חוקרים רבים בארץ ובעולם אל החתום מטה בעניין הוצאה מדעית של ספרות ההיכלות מעידות על כדאיותה של הוצאה כזו, ובפרט כאשר תתלווה לטקסטים קונקורדנציה, בנספח להצעה זו מצויה רשימת היצירות אשר בהן מדובר. הן כוללות כ-150,000 תיבות.

החתום מטה ערך מטעם המילון ההיסטורי את ספרות ההיכלות לקראת עיבודה במילון, והוא מרכז את המדור "העת העתיקה ותקופת חז"ל" בחוג לפילוסופיה יהודית שבאוניברסיטת תל-אביב.

בכבוד רב

ד"ר איתמר גרינוולד

נ"ב. ההוצאה המוצעת תהיה כולה מבוססת על החומר המצוי במחשב, ולפיכך לא יהיו בה חילופי גירסאות."

סיימתי את סקירתי ואני מודה לכם על סבלנותכם.

הא' **סדן**: נאמר כי המילון הוא מפעל מרכזי. למעשה המילון אינו מפעל מרכזי של האקדמיה, ואינו מעסיק את כל אנשי האקדמיה. וכך למשל האורגן של האקדמיה היה צריך לשרת את המילון.

הא' **בן-חיים**: לא אמרתי, שהמילון מפעל מרכזי של האקדמיה, אלא מפעל מרכזי לחקר הלשון העברית. כוונתי למפעל ציבורי, אבל אני מצטער על הביטוי, שלא רציתי אלא להדגיש כי צריך לעשות כל מאמץ מבחינת התקציב שיוכל להמשיך.

ב.

הא' **אורבך**: אין להשוות מה שהציע סר גרינולד למה שנעשה בבן-סירא. בבן-סירא הוצאו כל כתבי-היד, ואילו מה שהותקן באקדמיה הותקן רק על פי כתבי-יד מסוימים. לכן הפרסום אינו יכול למלא מקום של מהדורה מדעית ביקורתית של "ספרות ההיכלות".

הא' **בן-חיים**: יכול להיות שהניסוח במכתב אינו מביע בדיוק מה שמבקש המציע, שאת הצעתו אני יודע משיחתי עמו. הוא מתכוון להוצאת כל החומר שבידי האקדמיה - מקור עם קונקורדנציות.

הא' **סדן**: אחר שהושמעו כאן הערות ושאלות אני פותח את הדיון.

ג.

הא' **אורבך**: הדברים היו מעניינים וחשובים. הסקירה עובדתית ואפשר היה לחלקה לחברים לעיון לפני הישיבה. שאלתי, מה הן השאלות הדחופות שהמועצה צריכה לדון בהן עתה?

הא' **בן-חיים**: ביקשתי לזמן את המועצה, (א) למסור לפני דין וחשבון על כל מה שנעשה במפעל המילון, וזאת חובתי הראשונה לעשות מזמן לזמן. (ב) מן הסקירה אפשר לראות מה העניינים המעסיקים את המערכת, ואיך היא מכריעה בהם, ובכך ניתנת למועצת המילון האפשרות לבקר ולדון במעשי המבצעים. (ג) במקרה הפעם שלא כמו בפעמים הקודמות ביקשתי להעמיד את המועצה על מצב החירום מבחינה כלכלית העשוי לפגוע קשה במפעל המילון, ולא ייתכן שדבר זה לא תדע המועצה, אולי יש בכוחה לסייע. ברור לי שאי אפשר למצות את הדיון בכל השאלות בישיבה אחת.

הא' **רבין**: בפתח דבריי ברצוני לבוא בהצעה לישיבה נוספת. באשר לעברית החדשה אני סבין שאין כוונה להכניס בדרך המיכון את כל החומר של העברית החדשה. ידוע לכולנו שלפעמים בספר נידח נמצאת מלה שלא נמצאה אף באחד מהחיבורים שיוכנסו למיכון. אני מבין, שתיעשה עבודה ידנית. האם תוכל למסור על דרך שבה תיעשה העבודה הידנית? איני חולק על העיקרון של המיכון ועל הדרך, שחלק ייעשה במיכון וחלק בשיטה ידנית. אך איך יובטח שהעבודה הידנית תהיה מושלמת? צריך להעסיק הרבה אנשים, איך ייבחרו האנשים? איך יובטח שהרישום יהיה אחיד? שמא כדאי כבר להתחיל להדריך אנשים. אני רואה ברשימה שנעשה הרבה ביצירות אחד-העם. לגבי אפשר כבר להתחיל בעבודה הידנית, הבעיה למצוא אנשים, לחנך אותם ולערוך השתלמות.

הא' בן-חיים: המילון האוקספורדי נהנה ממאות קריינים מתנדבים. כידוע, אצלנו אין זה בגדר האפשר מכמה טעמים, ולא אחרון הוא הטעם לסצוא מתנדבים. כלום נענה המפעל, כשפרסם כרוז לחוקרים, המבקש מהם להעמיד לרשותו את אוספי המלים שלהם כעזרונן כלום נענה המפעל במורי הספרות וחוקרי הספרות בארץ לסייע בהכנת ספר המקורות לספרות החדשה? בסופו של דבר הוכרחנו להפריש מתקציב האקדמיה 20 אלף לירות לצורך זה.

הא' רוזנטל: אני מודה לא' בן-חיים, שהכניס אותנו בסקירתו המעניינת למעבדה זאת, ושיתף המועצה בנעשה במפעל. ראוי לתת את הדעת דבר ראשון לבעיית התקציב. אולי צריך לזמן ישיבה כדי לדון בזה. יש לדאוג, שהמפעל יימשך. אולי צריך לקבוע, שהאקדמיה תקבל על עצמה להשלים את החסר בתקציב.

הא' אברמסון: האקדמיה עשתה זאת עד עתה.

הא' רוזנטל: אולי צריך לשנות ולקבוע, שהאקדמיה תהיה מוסד ממשלתי. אני שומע שהיא מוסד ציבורי-ממלכתי, ואז תיפתר בעיית התקציב בחלקה. בעיה אחרת - אני רואה שהמקרא אינו מופיע ברשימות שלפנינו.

הא' בן-חיים: טוריסיני ז"ל עסק בחלק המקראי. כאשר החילוננו לעבוד במפעל בתשכ"ב הוחלט להתחיל בלשון חכמים ולהשאיר בתחומו של המנוח את החומר המקראי. היום, בתשל"ה, חוזר החומר המקראי ועומד על סדר היום.

הא' רוזנטל: דבר שלישי שרציתי להעלות הוא - שלדעתי צריך לקשוק את החומר של הספרות הרבנית החדשה כמו ש"ת וספרות הדרוש עם החומר של ספרות יה"ב.

הא' מירקין: אני סבין, שלא ידונו בכל השאלות, לכן אני מציע שלוש שאלות לשיבה הבאה: (א) בנוגע לספרות העתיקה - ההפרדה בין העברית לארמית. איני בטוח אם הובנה הטכניקה של ההפרדה, לכן יש מקום לדון בזה. (ב) פתיחת מדור לספרות שלא עסקנו בה עדיין צריכה לעמוד כאחת השאלות בישיבה הבאה. יש בעיות של יכולת, תקציב ואנשים. (ג) אשר לספרות החדשה כבר הזכיר א' בן-חיים את היחס בין מה שעושים במכונה ומה שיעשה בשיטה הידנית. המספר של 10 מיליון תיבות לכל סוגיה של העברית החדשה כולל ש"ת, ספרות המוסר, עיתונות וכו', המספר הזה לא היה מובן ומקובל עד לקונגרס למדעי היהדות תשכ"ה. בין שהמספר מקובל ובין שאינו, הכמות הזאת לפי הערכתי אינה מגעת לידי אחוז אחד של היצירה העברית לכל סוגיה.

השאלה של רבין מרכזית. לדעתי לא נעשה דבר בספרות החדשה ואפשר לעשות. בשלוש בעיות אלה אני מציע לדון בישיבה הבאה.

הא' אורבך: רציתי להעיר בשאלת התקציב. בתקופה של קימוצים אין סיכוי, שיגדל התקציב שממקורות ממשלתיים ולא מן הקרנות מן החוץ. טוב יהיה בשלב זה, אם תשיג האקדמיה את העלויה ביוקר, וגם זה לא ברור.

עלינו לחשוב, מה אפשר לעשות במסגרת הקיימת. השימוש במחשב הוא יקר. לאור ניסיונונו אפשר לשאול, האם כל הפעולות וההשקעה שנעשו במחשב היו הכרחיות. אפשר לערוך תכניות למחשב שמגיעות לסכומים גדולים, ואפשר לחסוך. למשל, עד שלב מסוים ייעשה בשיטה הידנית, ומן השלב הבא ניעזר במחשב. בירור זה חשוב מבחינה תקציבית. כידוע נעשו כמה קונקורדנציות בחוץ (לספרות ההלכה, הבבלי - כמעט גמור, הירושלמי -

מוכן בכרטיסת). גם פה נעשות קונקורדנציות. האם אי אפשר לחסוך בכפילות וליהנות מהן.

הא' רוונטל: אני מפקפק, אם היה צריך לעשות את הקונקורדנציות של קוסובסקי.

הא' אורבך: השאלה היא, אם אי אפשר לשלבן בעבודתנו, והרי אפשר לתקנו. קיימת כאן שאלה של השקעת כספים בדברים שכבר נעשו. ייתכן, שאי אפשר. אני חושב שאפשר להשיג עם המחשב את התיקונים בחומר הקיים כבר. עניין שני, אילו הייתה העבודה סאורגנת כראוי, היה אפשר לפנות למורים ולרבינים בפנייה, אנשים אלה מחפשים עיסוק. יש לזכור שיש גם ציבור גדול בחו"ל.

הא' בן-חיים: שאלת השימוש בתוצאות העבודות הנעשות במפעלים שונים לגבי מפעל המילון היא חשובה מאוד, בייחוד באתן עבודות הנעשות בסיוע המחשב. אך לזה יש תנאי אחד - קביעת סטנדרטים המתאימים למפעל המילון, הן באיכות העבודה והן בטכניקה. למשל הקונקורדנציה לירושלמי ערוכה בטכניקה שונה לחלוטין. שם אין טקסט בנמצא, רק קטעי טקסטים, ובלא טקסט אין אנו יכולים לעשות את כל הרשימות הלקסיקולוגיות. כמובן, אני מוכן בישיבה הבאה להרחיב את הדיבור על כך.

הא' סדן: רבותי, לא נמשיך. אני דוחה את התשובה שלי לישיבה הבאה. אני נועל את הישיבה ורואה את הישיבה הבאה כהמשכה.

נספח א

עיבוד המקורות בספרות העתיקה, תקופות ה-ז (300-1000 לסה"נ)
 על יסוד ההצעה שאושרה במועצת המילון בשלב ראשון

מספר התיבות לעיבוד		
בהתקנה	בניקוב	
		תלמוד בבלי
		ברכות
40,000		פסחים
		יומא
	17,000	סוכה
		מגילה
	12,000	טו"ק
	9,000	חגיגה
		כתובות
	39,000	ב"ק
	45,000	ב"ס
	40,000	ב"ב
	39,000	זבחים
	16,000	כריתות
		על אלו הוספנו:
	25,000	ע"ז
158,000	169,000	
		תלמוד ירושלמי
		ברכות
	10,000	פאה
		דסאי
		כלאים
		שביעית
		תרוטות
		מעשרות
		מע"ש
		חלה
		ערלה
		ביכורים
	26,000	שבת
	13,000	עירובין
	17,000	פסחים
		שקלים
		ר"ה
		ביצה
		תענית
		סוטה
		קידושין

מספר התיבות לעיבוד
בהתקנה בניקוב

27,000	39,000	נדרים נזיר ע"ז
		מדרש
		שיר השירים רבה
31,000		איכה רבה
	20,000	אדר"נ נוסח א
5,000		אדר"נ נוסח ב
5,000		שבע מסכתות קטנות
5,000		דרך ארץ רבה
5,000		דרך ארץ זוטא
1,000		מסכת כלה
10,000		מסכת סופרים
		מסכת שמחות
65,000		פסיקתא דר"כ
		תנחומא
		דברים רבה
26,000		דברים רבה, ליברמן
		מדרש שמואל
110,000		מדרש תהלים א-ק"ח
		רות זוטא
		פרקי ר' אליעזר
		מדרשים קטנים שונים
		בשלבי עיבוד שונים,
30,000		רובם ככולם בניקוב
		יצירות בספרות הסוד
		בשלבים שונים,
50,000		רובם ככולם בניקוב
338,000	20,000	
		קראים
12,000		ספר המצוות לבנימין אלנהונדי
15,000		פתרון שנים-עשר לדניאל אלקומסי
	7,000	קטעי פירוש למקרא לבנימין אלנהונדי
27,000	7,000	

ס"ה בהתקנה - 230,000
 ס"ה בניקוב - 550,000
 סה"כ - 780,000

נספח ב

מקורות מן הספרות החדשה שנוקבו, אך לא הוחל בעיבודם*

מספר תיבות		
בקירוב		
71,000	ברוך לינדא, ראשית למודים	1788
11,600	מנדל לפין, מודע לבינה (=אגדות חכמה)	1789
34,000	מנדל לפין, ספר רפואות העם (פרקים יט-לו)	1794
30,000	משה מנדלסון-פרנקפורט, מציאת הארץ החדשה	1807
57,000	שבחי הבעש"ט	1815
30,000	יוסף פרל, בוחן צדיק	1838
61,000	משה סטודנצקי, ארחות חיים	1853
	חיים זעליג סלאנימסקי, אות זכרון לאלכסנדר פון הומבאלד	1858
26,000		
14,500	אליעזר צוייפל, מינים ועוגב (קטעים)	1858
22,500	מ"ל לילינבלום, עולם התהו	1873
12,750	ש"י אברמוביץ, מה אנו	1875
49,000	ד"ר אהרון פורייס, תורת החיים	1875-1878
77,000	מ"ל לילינבלום, חטאת נעורים א-ב	1876
9,400	ש"י אברמוביץ, השקפה כללית על הדגים	1877-1878
9,200	דוד פרישמן, ביום הכיפורים	1880
900	ח"י ביאליק, רעיון הישוב	1891
21,250	יהודה גרזובסקי, מארץ ישראל ב-ד	1897-1898
23,500	מ"י ברדיצ'בסקי, מבית ומחוץ	1899
18,200	מ"ז פיירברג, לאן	1899
13,500	ח"י ביאליק, אריה בעל גוף	1899
1,900	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (12)	1901
3,500	ח"י ביאליק, סוחר	1903
2,250	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (10)	1907
2,300	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (13)	1907
4,750	ח"י ביאליק, שירתנו הצעירה	1907
4,500	ח"י ביאליק, חבלי לשון	1908
2,250	ח"י ביאליק, לכנוסה של האגדה העברית	1908
1,850	ח"י ביאליק, טעות נעימה	1908
16,000	ח"י ביאליק, ספיח	1908-1923
15,000	ח"י ביאליק, מאחורי הגדר	1909
1,450	דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות (16)	1910
1,000	ח"י ביאליק, לממשלת המרש	1917
1,250	ח"י ביאליק, מעוות לא יוכל לתקון	1917
300	ח"י ביאליק, הקדמה ל"כנסת"	1917
5,750	ח"י ביאליק, הלכה ואגדה	1917
8,000	ח"י ביאליק, החצוצרה נתביישה	1917
2,000	ח"י ביאליק, גלוי וכסוי בלשון	1917
666,350		

* כסלו התשל"ד (השווה "סיכומים ותכניות", תשל"ג, עמ' 28-29)

נספח ג

חברת המקורות מן הספרות היפה בשנים 1860-1920 (תוכן העניינים של הצעת המבחר)

א. המבוא

1. הנחות היסוד של הצעת המבחר ועקרונות הבחירה
2. שיטת העבודה בהכנת הצעת המבחר ושלביה

ב. הצעת המבחר (כ־2,000,000 תיבות)

1. רשימה ביבליוגרפית של כ־250 יצירות משל 36 היוצרים העיקריים שיצרו בתקופה הנידונית - בסה"כ כ־1,250,000 תיבות. היצירות נלקחו מתוך כשבעים כרכים של כתבי עת.
2. רשימה ביבליוגרפית של כמה מאות יצירות משל יוצרים שונים, שלא נכללו ברשימת 36 היוצרים העיקריים, ונדפסו בכמה עשרות כרכים של כתבי עת, שאינם כוללים בין כתבי העת שבסעיף (1) - בסה"כ כ־750,000 תיבות.

בכל פריט שברשימות הללו מנויים:

- (א) שם היוצר
- (ב) שם היצירה
- (ג) שם כתב העת, שנדפסה בו היצירה לראשונה, מקום צאתו לאור וציון מראה המקום המלא עם תאריכו
- (ד) ציון הז'אנר הרחב של היצירה
- (ה) אומדן גס של מספר התיבות שביצירה

ג. הרשימות

1. רשימת היצירות בסדר השנים, שבהן נדפסו לראשונה
2. רשימת היוצרים והיצירות בסדר הא"ב של שמות כתבי העת
3. רשימת היוצרים והיצירות בסדר הא"ב של שמות העורכים של כתבי העת
4. רשימת היצירות בסדר הא"ב של שמות הז'אנרים הגסים, שהן נמנות עמם
5. רשימת 661 היוצרים, שיצרו בספרות היפה בשנים 1860-1920, ואשר מתוכם נבחרו היוצרים שבהצעת המבחר. רשימת היוצרים הללו (כולם או מאה הראשונים שבהם) ערוכה בסדר יורד של מידת הפופולאריות שלהם על פי קני המידה שנקבעו
6. טיוטת רשימת כתבי העת הכללית, שמתוכה נבחרו כתבי העת הנזכרים בסעיף 1, ב.

נספח ד

סקירה על הכרטסת מעזבונו של נ"ה טור-סיני
למדור המקרא של "המילון ההיסטורי ללשון העברית"

1	1 ארגז	שמות מחברים ויצירות לפי תאריכים
2	14 ארגזים	כרטיסים מסודרים בסדר אלף-בית של ערכים: פירושי מלות מקרא, הצעות תיקון מתוך ספרים ומאמרים, כגון מאמרים ב"לשונונו"; מחברת מנחם; שולבוים, אור חדש; מקרא כפשוטו; חקרי מקרא לדוד ילין; מתורגמן לאלהו בתור; אונומסטיקון; הגו סיגים; שד"ל; רשב"ם; הערות יהואש; אבן בודד; המקרא ותרגומו של גייגר ועוד
3	3 ארגזים	כרטיסים מסודרים לפי סדר א"ב מתוך ה"ביאור" וכן מתוך תלמודים ומדרשים והתרגום לדברי-הימים
4	3 ארגזים	כרטיסים מסודרים לפי סדר א"ב מתוך התרגומים הסורי והיווני
5	2 ארגזים	כרטיסים קשורים חבילות חבילות מתוך חיבורים שונים לפי סדר החיבור, בעיקר: פירושי טור-סיני לאיוב, "הלשון והספר" (לפי המפתח), "בעקבות הלשון והספר" וכן מאמרים שונים של טור-סיני ב"לשונונו"; מתוך Vetus Testamentum 2-5; מתוך דוד אלפאסי
ס"ה	23 ארגזים	

נספח ה

עיבוד היצירות מתחום ספרות הסוד וההיכלות הרשומות ב"ספר המקורות"
 שנערך בשיתופו ובהדרכתו של ד"ר א' גרינולד

מספר במקורות	רישום הערכים נסתיים	בשלב עיבוד מוקדם
ד. 40.0	3,000	
ה. 70.0	850	
71.0	2,250	
72.0	7,950	
73.0		1,400
74.0	4,850	
75.0	2,000	
76.0	900	
77.0	9,900	
78.0		2,400
79.1	2,250	
79.2	2,400	
79.3		3,000
87.0		9,000
ז. 213.1	900	
213.2	250	
250.0		7,000
250.1		3,700
251.0		9,000
270.0		5,000
	<u>37,500</u>	<u>40,500</u>

ס"ה 78,000

יצירות שלא תעובדנה בשלב זה

ה. 79.0	הבדלה דר' עקיבא
ו. 52.0	ספר אליהו
64.0	אגדת ר' ישמעאל
65.0	נסתרות רשב"י
ז. 256.0	אלפא ביתא דבן-סירא
257.0	פרקי משיח (ואותות משיח)
263.0	חרבא דמשה
269.0	ספר זרובבל

שנת התשל"ז

ישיבת מועצת המערכת נתכנסה ביום ט' בניסן התשל"ז (28 במארס 1977), בשעה תשע וחצי לפני הצהריים בבית האקדמיה בירושלים.

הנוכחים: האדונים א"א אורבך, יי בלאו, ז' בן-חיים, יי יבין, מ' מדן, ר' מירקין, ע"צ מלמד, ד' סדן (י"ר המועצה), א"ש רוזנטל, ח' שירמן.
הא' ח' רבין התנצל.

- סדר היום:**
- א. השלמות לסקירת המצב בעבודת המילון שנשלחה לחברי המועצה בתשרי התשל"ז
  - ב. בירור שאלות אחדות בקשר לעיבוד יצירות נוספות בספרות העתיקה
  - ג. הפצת המחברת הראשונה של ספר המקורות לספרות החדשה
  - ד. הצגת המפעל בקונגרס השביעי למדעי היהדות
  - ה. שונות

א.

הא' בן-חיים! מראשית שנת התשל"ה, שעה שהתחלנו לעבד בשיטתיות את המקורות שמן תקופת האמוראים ועד סוף תקופת הגאונים על פי תכנית שקבעה אותה המועצה, הייתה הבעיה העיקרית שמדור הספרות העתיקה התלבט בה: אופן הפרדת העברית מן הארמית במקורות המעורבים בשתי הלשונות. על פי ניסיון בעבודה של שנה וחצי בערך נסתכמו במערכת כללי הפרדה, ולפני שהופעלו על החומר הפעלה אחרונה ביקשנו מחברים במועצה הקרובים במיוחד לספרות התלמוד ולבעיות הבלשוניות הכרוכות בה להתכנס כדי לבדוק את הצעת-הכללים העיקריים ולהציע תיקונים אם יש צורך בהם. וכך בשנת התשל"ו לא נתכנסה המועצה במלואה אלא בהרכבה המצומצם (החברים: אורבך, בלאו, רוזנטל) ארבע פעמים (בימים ג' ו"ח בשבט, ז' באדר ב', י"א באייר התשל"ו), ולאחר שסוכם הדיון בשאלה נשלח לכל חברי מועצת המילון דין וחשבון בתשרי התשל"ז ובו גם סקירת מצב העבודה במילון עד סוף שנת התשל"ו, רשימת המקורות הנתונים בעיבוד, הן במדור הספרות העתיקה והן במדור הספרות החדשה, ופירוט מספר המובאות הלקוחות מכל מקור. בעבודה כעבודת מפעלנו המחושבת לשנים ומתוכננת לשלבי העשייה, אין לומר שנתרחש בחצי השנה האחרונה דבר שראוי להרחיב בו את הדיבור ואינו כלול באותו הדין והחשבון. אני אך מבקש להשלים את הדין והחשבון בכמה עניינים.

שני סוגי בעיות הם, שאנו חייבים ליתן את דעתנו עליהם: (1) בעיות גדולות ועקרוניות, (2) בעיות קטנות, כלומר אותן העולות מפרק לפרק בעבודתנו הרצופה. היום אנו מביאים לפניכם בעיות קטנות, שבבירורן תלוי קיום עבודה סדירה במילון, אף על פי כן רואה אני חובה לציין תחילה מה הן הבעיות הגדולות שנוצרך לדון בהן באחת הישיבות הבאות.

הראשונה בהן היא: מה ניתן לעשות בפרי עמלנו במשך שנים כדי להעמידו לרשות המחקר, מחקר הלשון ומחקר הספרות, בלא שתיפגם זכות היוצרים של המפעל ושל האקדמיה ובלא שיקופח עיקר מטרותנו, כלומר הכנת המילון ההיסטורי. תביעות מופנות אלינו מדי פעם בפעם מצד מעוניינים בחומר שעיבדנו וגם המצב הכלכלי של האקדמיה ושל המפעל מחייב שנחשוב איך יוכל מה שנעשה כבר לסייע למפעל להמשיך בפעולתו. אנו יודעים שיש באפשרותנו להוציא שורה ארוכה של מקורות וקונקורדנציות כדוגמת ספר בן סירא וכן בצורה אחרת, אך כל זה יחייב שימוש באותם כוחות העבודה שנועדו לפעול

להשגת המטרה העיקרית: הכנת המילון.

הבעיה הגדולה השנייה היא: התפקיד שהוטל על המפעל הוא עצום בהיקפו, ואילו הכוחות המדעיים הנדרשים לשאת את המעמסה מצומצמים ביותר, ולפי מצבנו היום אין סיכוי בשנים הקרובות להגדיל את צוותי העובדים המדעיים. שיטתנו באיסוף החומר ובעיבודו, הדואגת לבחינות רבות של הלקסיקולוגיה, וכן דקדוקי קריאה בכתבי-יד - אין ספק שהיא משייחה את איכות החומר המופק מן המקורות, אבל היא דורשת השקעת זמן מרובה. נמצא שתקופת האיסוף וההכנה תימשך בתנאים אלה עוד שנים לא מעטות בשני המדורים המדוברים, ועדיין לא החילונו בעיבוד המקורות שבין תקופת הגאונים לשנת 1750.

מראשית שנה זו ניסינו ללבן שאלות אלה בפגישות של עובדי המערכת. קודם כול חישובנו הספקו של עובד מדעי בכל אחד מן המדורים. החישוב נעשה על פי הנתונים שסיפקו ראשי המדורים, וכמובן צריך לראותם ממוצעים. קיימות להלכה שתי אפשרויות להגברת קצב העבודה במילון אם אנו מוסיפים לדבוק במטרות של מילון היסטורי המבריא כל תקופות הלשון: (1) ויתור מסוים על איכות התייעוד אם בהיקפו ואם בדיוקים שהמובאות מציעות אותם, (2) העובדים המדעיים מתחלקים כך: שש משרות וחצי לתקופה העתיקה וכארבע משרות לתקופה החדשה. קיימת אפוא האפשרות לרכז עד ל-10 עובדים מדעיים במדור הספרות העתיקה עד לגמר האיסוף בה, ולקיים באותו הזמן את העבודה בספרות החדשה כמו שאומרים על "אש קטנה". אפשר להפוך את הסדר. אך לפי דעתי, הקדמת גמר האיסוף במדור הספרות החדשה לעבודה בעתיקה אינה מתאימה למילון היסטורי, ומצד אחר הקפאת העבודה בתקופה הקרובה יותר ללשון זמננו לא תתקבל ברצון על דעת חברי האקדמיה ואנשים מחוצה לה.

כל הבעיה קיימת כמובן אך ורק מפני שאין בידנו כוחות מדעיים מספיקים, הווה אומר אין לנו תקציב הראוי לעבודה המוטלת עלינו.

עלי לציין כי מפעלים כשלנו, הנהנים מתקציבים גדולים ולהם כוחות מדעיים רבים יותר, אף הם מתלבטים בשתי השאלות האמורות: אופן הגשת החומר, שנצטבר בהם, לציבור החוקרים; וכן בשאלה האם ניתן לחלק תקופות היסטוריות ארוכות לקצרות יותר ולייחד לכל תקופה קצרה יחסית מילון משלה. כידוע היה במועצת המערכת בראשיתה דיון נוקב בשאלה זו ולא הוכרעה, והנה לבירור השאלה הזאת תתקיים בחודש מאי, בליידן שבהולנד, ועידת שולחן עגול של עורכי מילונים היסטוריים. סברתי אפוא שיהא נכון לדחות את הכנת הצעתי למועצה עד שאשמע ואראה את תוצאות הדיונים באותה ועידה. כיוון שיש לי השנה שבתון, כיוונתי כך שאצא לחו"ל ואשתתף בוועידה שהוזמנתי אליה. שנת שבתון מאפשרת לי דבר זה, שכן על חשבון המפעל והאקדמיה ללשון אי אפשר לעשות הוצאות כאלה.

אני מקווה שגם מראה העיניים במכון ללקסיקולוגיה של הולנד, שהוועידה תתקיים בו, יועיל לבירור שתי הבעיות הגדולות.

לפני שניגש לעיין בבעיות הקטנות של סדר יומנו אני מבקש למסור כמה הודעות: (1) לאחר שאנו חוזרים על בקשתנו, לפחות בכל קונגרס למדעי היהדות, כי יעמידו מלומדים את הכרטסות המילוניות שלהם לרשות המילון אם אינם משתמשים בהן עוד, נענינו הפעם, ויעקב כנעני מסר לנו את הכרטסת שלו עד אות שיין שיש בה למעלה מן 200,000 כרטיסים. להפתעתנו הכרטסת מועילה יותר ממה שיועיל מילונו, מפני שיש בה מראי מקומות, שהשמיט אותם בחיבורו. לפי שעה הכרטסת שמורה בידנו; לבדיקתה ולהכשרתה למילון שלנו אין לנו בשעה זו כוחות מספיקים; (2) יש בידנו מזמן גם כרטסת גדולה של נחום סוקולוב, גרמנית-עברית. אין ספק, שהיא כוללת חידושי לשון רבים שחידש סוקולוב ונשתקעו במאמריו בעיתונים שבימים ההם. אף בה חומר שאין לנו כוחות עבודה לטפל בו; (3) ועוד אזכיר שעבר אלינו ארכיון של בן-יהודה וזבדיקה בכרטיסים שלו הראתה שהכרטסת יש בה חומר חשוב, אבל גם בה אין בידנו לטפל בשעה זו; (4) עניין אחר הוא:

בימים אלה ממש חודשה ההצעה שכבר הועלתה לפנינו בסוף התשל"ה, שנייע לקבוצת חוקרים בראשות פרופ' ש' פינס בניתוח לקסיקולוגי של מקורות פילוסופיים עבריים שמימי הביניים. הודענו אז לקבוצה שנעמיד לרשותה את התכניות שלנו - והן יקרות, תרתי משמע - בתנאי שהעתק מן המוצר יועמד לרשות מפעל המילון, ובתנאי שהפעלת התכניות שלנו תיעשה במפעלנו וייגבה רק סכום הדרוש להפעלת התכניות*, כלומר לא יוצאו התכניות החוצה. אם יצליח הניסיון, הרי תהיה בכך הרחבת בסיס מפעל המילון בלא תוספת עובדים מדעיים, כי כל הטיפול במקורות הפילוסופיים ייעשה בידי עובדים מדעיים מנוסים של הקבוצה. אם תחדור ההכרה שראוי לעבוד בפילולוגיה העברית לכל ענפיה בסיוע המחשב, כדרך שהיא כבר חדרה בפילולוגיה הגרמנית, האנגלית והצרפתית, יוכל המפעל שלנו לשמש עוזר ויועץ לקבוצות עובדים, הן בניסיונו מרובה השנים והן בתכניותיו, וירוויח על ידי כך שנות עבודה באיסוף החומר למילון. אני לא חדלתי להאמין שדבר זה יקרה אצלנו.

הא' שירמן: האם החומר שהם מתכוונים לעבד ממצה את כל הספרות הפילוסופית?

הא' אורבך: הם מעבדים רק את התרגומים העבריים של ספרי אבן־רשד.

ב.

הא' בן־חיים: ועתה לבעיות הקטנות: בשנת התשל"ב החליטה המועצה כי מתוך 5,000,000 מובאות עבריות הצפויות מן המקורות שבמדור הספרות העתיקה, ילקחו רק 3,500,000 לפי חלוקה מדוקדקת בענפי הספרות השונים; ולשלב הראשון נועדו 1,700,000 מובאות במיצי קונקורדנציוני. היום בחצי התשל"ז השלמנו מספרות התלמוד והמדרשים כשליש ממה שנועד בתכנית השלב הראשון, וצריך לציין כי העבודה בתקופה זו החלה בשנת התשל"ה. אך כיוון שאינה דומה תכנית לעשייה ממש, עלו בעבודתנו בעיות המחייבות, לפי דעתנו, שינויים בתכנית, הן מצד כמות המובאות והן מצד כתבי היד המשמשים מסירות יסוד.

השאלות רוכזו בשלוש רשימות נפרדות, והא' יבין שהכין אותן יציע את שאלותינו.

הא' אורבך: לדעתי צריך לכנס ועדת משנה, כי הבעיות המובאות בחומר שקיבלנו קשות וחשובות.

הא' יבין: יש לנו בעיות דחופות. אם הוועדה המצומצמת מוכנה להתכנס בימים הקרובים נדחה זאת; אם לאו, אפשר לדון עתה בבעיה דחופה אחת - בעית התלמוד הירושלמי.

הא' אורבך: דרך אגב, שירהשירים רבה כ"י ניו יורק עומד להגיע למכון לתצלומי כתבי־היד.

הא' יבין: בהצעה לשלב ראשון הצענו את כ"י פרמה 1240 כמסירת יסוד למדרש שיר־השירים רבה. כשהבאנו זאת לישיבת המועצה לפני שלוש שנים הציע הא' אורבך שניקה כ"י טוב בניו יורק. פנינו לספרייה שם והם כתבו לנו שפרופ' קפלן עובד על כתבי־היד. כתבנו לפרופ' קפלן והוא ענה לנו שתלמיד שלו באוניברסיטת דרופסי עובד על שיר־השירים רבה, אך כתבי־היד איננו אצלו.

הא' רוזנטל: יש לי צילום כ"י ניו יורק כבר זמן רב. אך זה כ"י שהועתק מן הדפוס.

הא' אורבך: כ"י פרמה 1240 הוא גדול וכלולים בו פסיקתא רבתי ועוד מדרשים. הוא כ"י קדום ומתוארך. נכון שיש בו הרבה שיבושים, אך יש בו גם גרסאות טובות. בשביל המילון חשוב להשתמש בו. הוא טוב יותר מהדפוס הראשון.

הא' ייבין: הכלל שלנו היה לבחור אותן יצירות שיש להן כתבי־יד טובים. וכך נהגנו גם במסכתות של התלמוד. את שאר הדברים נעבד לפי הדפוסים או בשיטה אחרת. הנסח של כ"י פרמה הוא טוב, אך מלא שיבושים.

הא' אורבך: לגבי עיבוד פסיקתא רבתי אין ברירה אחרת, כי זה כתב־היד היחיד.

הא' בן־חיים: אלו סוגי השאלות. מצד אחד היתה החלטה, אך היא אינה טובה לעבודה מעשית.

הא' ייבין: ברצוני להביא כאן את בעית הירושלמי. בהצעה לעיבוד בשלב ראשון נכללו מסכתות אחדות מתלמוד בבלי (אלו שיש להן כתבי־יד טובים), וכמחצית מן הירושלמי לפי כ"י אחד (כ"י ליידין). נבחרו בירושלמי מסכתות לפי שני קני־מידה: (1) כאלה שבתלמוד הבבלי לא ייצגנו אותם (כגון ברכות); (2) מסכתות שיש להן כתבי־יד נוספים או הרבה קטעי גניזה. בזמן העבודה ראינו שכ"י ליידין הוא טוב (אמנם לא כמו כ"י קאופמן), נוסחו טוב והוא נקי מטעויות. כמו כן ראינו שעצם שיטת העבודה שלנו בירושלמי נוחה - קל למשל להפריש את החלק הארמי. לכן אנו באים בהצעה שבבררה: (א) להוסיף מסכתות בירושלמי, לפי קני־המידה הקודמים, למשל את בבא־מציעא ובבא־בתרא, כי הא' רוזנטל גילה כ"י נוסף למסכתות אלו. וכן יבמות, גיטין ושבויעות, שאינן מעובדות בשלב זה בבבלי.

הא' רוזנטל ואורבך: מדוע לא מסכת גיטין בבבלי, הרי יש כ"י פירקוביץ'.

הא' ייבין: כ"י זה לקוי. לפי כ"י פירקוביץ' עיבדנו את בבלי כתובות. בהצעה לשלב הראשון בירושלמי עיבדנו את כל סדר זרעים וכמה מסכתות נוספות. בסך הכל כמחצית הירושלמי. (1) ההצעה הראשונה לגבי הירושלמי היא אפוא להוסיף 5 מסכתות. (2) הצעה שבבררה היא להשלים עיבוד כל הירושלמי, כי כ"י ליידין הוא כ"י טוב.

הא' מדן: מה טעם להביא מן הירושלמי מסכתות שלא הבאנו את מקבילותיהן מן הבבלי. במילון יש טעם לתת דווקא מסכתות שיש להן מקבילות, כי נמצא צורות ועניינים מקבילים ושונים.

הא' בן־חיים: בבררה על כורחנו אנו מוותרים על כמות של מלים וביטויים, ויש סכנה, כמובן, שתישמט מלה או ביטוי, שלא נזדמנו בחומר שנלקח. אך אם נוותר בבררה על נושא, הסכנה שיישמטו מלה או ביטוי האופייניים לנושא גדולה יותר. לאמתו של הדבר דעתי שראוי לעבד הכול באופן קונקרדנציוני, אבל זו שאלת זמן וכסף.

הא' אורבך: קשה להגיד שכל המסכתות מקבילות. יבמות, למשל, שונה לגמרי בבבלי ובירושלמי.

הא' רוזנטל: יש לקחת כ"י ליידין ולתת את כולו. המילון לא יוכל לעשות את מלאכת האדיציה. הנחתם את דעתנו שמה שיש בדפוס יוצג. אך יש עוד הרבה קטעים, לגבי אוצר המלים של ארץ־ישראל יש לקחת לדעתי גם את קטעי הגניזה.

הא' בן־חיים: דוֹבֵר שְׁעוֹשִׂים בַּמָּקוֹם אַחֵר קוֹנְקוֹרֵדנְצִיָּה לִירוּשָׁלַיִם.

הא' מלמד: אֵךְ הוּא עוֹבֵד שֵׁם עַל פִּי דְפוֹס וְנָצִיָּה.

הא' בן־חיים: אִם אַתֶּם מַסְכִּימִים, נִכְנִיס אֶת כָּל כִּי לֵידָן.

הא' רוזנטל: אִם תּוֹתְרוּ עַל הַגְּנִיזָה תֵּאבְדוּ חוֹמֵר יָקָר.

הא' בן־חיים: אִין מוֹתְרִים עַל הַגְּנִיזָה. - נִבְקֵשׁ אֶת חֲבֵרֵי וְעֵדֵת הַמִּשְׁנָה לְהִתְכַּנֵּס, כְּדֵי לְדוֹן בְּשֵׂאֵר בְּעִוֹת כְּתָבֵי־הַיָּד.

ג.

הא' בן־חיים: בִּיקְשָׁנוּ אֶת הַד"ר בּוֹעֵז שְׁכַנְיָץ שִׁיצֵעַ מִבְּחַר שֶׁל הַסְּפָרוֹת הֵיפָה מ־1860 עַד 1920. הַמִּבְּחָר מְכִיל 2.5 מִלִּיּוֹן מְלִים. הַעֲנִיין הַתְּמַשֵּׁךְ זְמַן רַב. לַפְּנִינֵנו מִבְּחַר הַכּוֹלֵל רְשִׁימָה שֶׁל סוֹפְרִים שֶׁפְּעָלוּ בַּתְּקוּפָה הַנִּידוּנָה וּמֵתוֹכֶם יִצִּירוֹת וְכִמּוֹת. הַמְּלִים שֶׁמְצִיעִים לְקַחַת. חוֹבֵרֵת זֹאת, אִם מְדַפְּסִים אוֹתָהּ ב־100 עוֹתָקִים, תֵּעֲלֶה 4,500 לִי. 100 עוֹתָקִים אֵלּוּ יִחֻלְקוּ בֵּין חוֹקְרֵי הַסְּפָרוֹת כְּדֵי שִׁיבִיעוּ דַּעְתָּם. הוּאִיל וְאֵנוּ לַפְּנֵי הַקּוֹנְגְרֶס, אִפְשָׁר לְהַבִּיא חוֹבֵרֵת זֹאת לַפְּנֵי בְּאֵי הַקּוֹנְגְרֶס. אִם הַמוֹעֵצָה תֵּאשֵׁר נִנְסָה לְהַשִּׁיג אֶת הַכֶּסֶף וְנוֹצִיא אֶת הַחוֹבֵרֵת. אֶת סֵפֶר הַמְּקוֹרוֹת שֶׁל הַסְּפָרוֹת הַעֲתִיקָה מִכְרָנוּ.

הא' שִׁימָן: חִיבִים לִלְכַת בְּדֶרֶךְ הַמִּבְּחָר שֶׁהִי אִי אִפְשָׁר לְמַצוֹת אֶת הַכּוֹל.

הא' אורבך: אִם נִפְיֵץ אֶת הַחוֹבֵרֵת ב־100 עוֹתָקִים כְּמָה תְּשׁוּבוֹת נִקְבְּלוּ?

הא' בן־חיים: אֵנוּ מוֹסֵד צִיבּוּרִי וְעֵלִינוּ לַעֲשׂוֹת כְּמִיטֵב יִכּוֹלְתֵנוּ לְהַבִּיא לִידֵיעַת הַצִּיבּוּר אֶת דֶּרֶךְ עִבּוֹדָתֵנוּ, גַּם אִם לֹא יִימְצְאוּ אֲנָשִׁים רַבִּים שִׁיעִזְרוּ לָנוּ בַּהֲעֲרוֹתֵיהֶם לְמִבְּחָר הַמוֹצֵעַ.

הא' אורבך: כְּמָה הִגִּיבוּ עַל סֵפֶר הַמְּקוֹרוֹת שֶׁל הַסְּפָרוֹת הַעֲתִיקָה?

הא' יִיבִין: בְּעֶרֶךְ עֶשְׂרֵה.

הא' אורבך: לְהַדְפִּיס ב־100 עוֹתָקִים לֹא כְּדֹאֵי. הֵיָה כְּדֹאֵי לְהַכִּין כְּמָה עוֹתָקִים וְלִתְתֵם לְמַסְפֵּר סוֹפְרִים חֲשׁוּבִים. יֵשׁ כְּמָה אֲנָשִׁים שִׁיודְעִים אֶת הַבְּעִיּוֹת.

הא' יִיבִין: עֲרָכוּ שֶׁל סֵפֶר הַמְּקוֹרוֹת שֶׁל הַסְּפָרוֹת הַעֲתִיקָה לֹא רַק בְּכֵךְ שֶׁנִּמְכַר. הוּא מִשְׁמַשׁ אוֹתָנוּ בְּעִבּוֹדָה. יֵשׁ אֲנָשִׁים שֶׁמְשַׁתְּמָשִׁים בְּסֵפֶר לְצוֹרְכֵיהֶם. זֶה הֵיָה פְּרָסוּם שֶׁל הַמִּילוֹן. נִדְמָה לִי שֶׁגַם חוֹבֵרֵת מְקוֹרוֹת שֶׁל הַסְּפָרוֹת הַחֲדָשָׁה תִּפְרָסֵם אֶת פְּעוֹלַת הַמִּילוֹן, וְיֵשׁ הִרְבֵּה בִּיבִלְיוֹגְרַפִּים שֶׁחוֹבֵרֵת זֹאת תִּהְיֶה לָהֶם סֵפֶר שִׁימוּשׁ.

הא' בִּלְאוּ: נִרְאָה לִי שֶׁהַסִּיכּוֹי שֶׁתִּתְקַבְּלָנָה תְּגוּבוֹת הוּא קֶטָן. יֵשׁ לַפְּנִינֵנו מִבְּחָר וְהוּא מַעִיד עַל טַעַם אִישִׁי.

הא' בן־חיים: בִּיסוּד הַמִּבְּחָר הוֹנְחוּ קְרִיטֵרִיוֹנִים שֶׁעַל פִּיהֶם הוֹכֵן גַּם מִבְּחָר כְּתָבֵי־הַיָּד בְּסֵפֶר הַמְּקוֹרוֹת לְתַקּוּפַת הַעֲתִיקָה, וְהַמִּבְּחָר לֹא נַעֲשָׂה עַל פִּי טַעַם אִישִׁי בְּלִבְד.

הא' מירקין: החלטתי שלא אדבר הפעם, כי הא' בן־חיים לא הביא למועצה עניין שחשבתי שיביא, אך בכל זאת אגיב. הנה נתקבלה לפני דקות החלטה לעבד את כל כ"י ליידין, ותוספת זאת תעלה כחצי מיליון לירות. ואילו כאן מדובר בהפצת חוברת שתעלה 4,500 ל"י ושכבר הושקע בהכנתה סכום של כ־20 אלף לירות. בחוברת שמציע ד"ר שכביץ יש לא רק הצעת סבחר מקורות אלא גם הצעת שיטה של בחירת המקורות וכן מפתחות רבים. למעלה ממחצית הספר הם מפתחות; ומבחר המקורות נעשה על פי החומר השלם הנתון במפתחות. למשל, רשימת כל הסופרים שפעלו בשנים 1860–1920 בתחום הספרות היפה, רשימת כתבי העת שפרסמו בהם, רשימת עורכי כתבי העת, רשימת המקומות, וכיו"ב. החלק הראשון של החוברת כולל את הצעת המבחר ואת שיטת הבחירה, החלק השני כולל את המפתחות.

הא' בן־חיים: ברצוני לחזור לדבריו הראשונים של הא' מירקין. יש עתה דיון על הגישה ותכניות העבודה במילון. הא' מירקין הציע תכנית אחרת כיצד אפשר לסיים את העבודה במשך 15 שנה וכלל בה גם את המקרא וגם את ספרות ימי־הביניים. הדברים שהוא הציע יגיעו ממילא לדיון לאחר שובי מחו"ל, כאמור. בהגדרתי "ויתור על איכות" התכוונתי לתכנית זו. אני מציע לא' מירקין: אולי תפיץ את התזכיר שכתבת.

הא' מירקין: חוברת המקורות של הספרות החדשה היא דוגמה של שיטת בחירה. אנו יכולים לעבד בדורות האחרונים רק כעשירית האחוז של כל מה שנדפס בעברית. עד היום אין לנו מודל של בחירה. ספר זה ישמש לנו דוגמה. אך איננו יודעים אם מודל זה הוא הרצוי. אנו רוצים להציע לפני הציבור את המודל ולשמוע את תגובתו.

הא' אורבך: הא' מירקין הזכיר שעיבוד כ"י ליידין בשלמותו יעלה מאות אלפי לירות. כ"י ליידין הוא חשוב וכתבו עליו מחקרים, הקונקורדנציה לפי דפוס ונציה הסתיימה, ואפשר להשתמש בה. האם למטרת המילון לא נוכל להשתמש בזה?

הא' בן־חיים: מה שאנו עושים זאת קונקורדנציה רב־תכליתית. אם רוצה אדם לכתוב דקדוק לירושלמי והוא רוצה לקבל חומר ערוך לצורך כתיבת דקדוק, יקבל אותו על פי שיטתנו ולא יקבל אותו על פי השיטה הרגילה. לפי החומר שלנו הוא יכול לקבל צורות פועל לחוד, ארמית לחוד, רשימה של כל השמות הפרטיים, מלים יווניות, צורות דקדוקיות. גם קוסובסקי עשה את כל מלאכת הניתוח ממילא. אך בשיטתנו לא ניתן להשיג את החומר לפי הקריטריונים שניסחו. הניתוח הלך כביכול לאיבוד. זה מקרוב נתנסיתי בדבר. הכנסתי את התורה של השומרונים למחשב ועל פי שיטה הנחוגה במילון השגתי את כל הרשימות הנחוצות לתיאור הדקדוק. בעזרת קונקורדנציה רגילה אי אפשר היה לעשות זאת. אצלנו תוכל לקבל קונקורדנציה פילולוגית.

הא' אורבך: איננו באים לדאוג מה שיעלה על דעתו של כל חוקר. זה מילון, ומילון איננו דקדוק. שאלת קצב העבודה גם היא חשובה. השאלה: למה יש לתת עדיפות: האם הרב־תכליתיות או החד־תכליתיות.

הא' רוזנטל: השאלה קשה, כי אנו עומדים בפני כפילויות. הקונקורדנציה של הבבלי בשביל הפילולוג אינה טובה. לפנינו דוגמה של בן־סירא. לדעתי הוא דבר שימושי ממדרגה ראשונה.

הא' שירמן: אני חוזר לספרות החדשה. הרי יש כוונה גם להוציא חוברת לשאר סוגי הספרות, מחוץ לספרות היפה, בנוסח דומה?

הא' מלמד: צריך להוסיף לחוברת של הספרות החדשה תאריך עברי. האם כלול בחוברת גם חומר סזרחי?

הא' בן-חיים: נראה לי שכלול.

הא' בלאו: האם אי אפשר להשתמש בכרטיסים הקיימים אצל קוסובסקי?

הא' ייבין: עד עתה לא סמכנו על כרטיסיות של אחרים. אם נעבד רק חלק מהירושלמי - וניעזר בקונקורדנציה של קוסובסקי, נצטרך לבדוק את כרטיסיו לפי כתב-היד.

הא' בן-חיים: קוסובסקי לא רצה לקבל את השיטה שלנו. הוא לא ביסס את הקונקורדנציה שלו על טקסט רצוף אלא כתב הקשרים למלים; כל מלה רשומה אצלו כמה פעמים, כלומר יש לו הטקסט לפחות 6 פעמים, ולא תוכל לקבל את מספר המלים המדויק או את בנייני הפועל וכדומה, אלא אם תשקיע כסף בתכנית שתפיק מכל החומר שלו טקסט.

הא' בלאו: עתה אני מבין. מה אתה מצפה מהדפסת החוברת של שכביץ?

הא' בן-חיים: לבי נוטה לזה. אך קיימת בעית הכסף. לדידי חשוב לזכור שעל ידי הפרסום העבודה עומדת לביקורת, והביקורת חשובה תמיד.

הא' בלאו: הא' מירקין, באיזו מידה יש לצפות לביקורת של ממש?

הא' מירקין: אני נזכר בגורלו של "ספר המקורות" שיצא בשנת התשכ"ג. התגובות וההערות היו מועטות. אך עד היום הזה איני יכול לתאר את עבודת המילון בלי פרסום ספר המקורות. בכל פרסום שלנו ובכל משא ומתן הסתמכנו על ספר המקורות. לגבי הספרות החדשה המצב חמור. יש כאן בעיות קשות, שעדיין לא נמצא להן פתרון במועצת המערכת. פרסום ספר המקורות חשוב לדרך עבודתנו. אמנם אפשר לצלם אותו חלק של הספר המכיל את הצעת המבחר בלבד ולקבל הערותיהם ותיקונייהם של חוקרי הספרות, ואולם מה שחשוב לנו הרי זו דעתם של אנשים באקדמיה ומחוצה לה על עצם שיטת הבחירה. זה שנים אנו מעבדים סוגי ספרות שונים למן 1750 ואילך, אך עדיין אין לנו שיטת בחירה על פי עקרונות מגובשים.

הא' רוזנטל: מה יוסיף הפרסום? נעשתה עבודה, הושקע כסף, השאלה: מה יגרום אי פרסום החומר?

הא' בן-חיים: חומר זה כולל הצעה למבחר של 2.5 מיליוני מובאות. הבעיה היא אם המבחר היה מוצלח, והאם רצוי לעבוד לפי מודל זה.

הא' מירקין: זו הצעתו של איש ספרות, ואיני יכול לסמוך על הצעה זאת בלא ביקורת ציבורית.

הא' בלאו: אף על פי שאינך מצפה ליותר משתי תשובות.

ד.

הא' בן-חיים: לקונגרס זה לא נכון חוברת כפי שהפצנו לפני הקונגרסים הקודמים. יהיו לנו שתי הרצאות.

הא' אורבך: צריך להכין לקונגרס רשימה של דברים שהמפעל יכול לתת תמורת תשלום, שירותים שהמילון ייתן.

הא' בן-חיים: יהיו לנו בקונגרס שתי הרצאות: (1) הרצאה של גב' ליונשטם על העבודה בספרות הקראים - בעיות כתבייד ובעיות אחרות. (2) הרצאה של הא' מישור - בעית צירופים במחשב, או שאלה אחרת מן המילון.

הא' שירמן: בנוגע לקראים - רוב כתביהיד אינם עומדים לרשות החוקרים, וזה אוסף פירקוביץ.

הא' ייבין: מה שבאוסף פירקוביץ ולא השגנו תצלום כ"י לא הוכנס.

נספח א

סקירה על מצב העבודה במדור הספרות העתיקה בתום שנת התשל"ו (סקירה על שנעשה במדור הספרות החדשה תינתן בפעם אחרת)

א. תכנית השלב הראשון בביצועה

לגבי התקופות ה-ז (השנים 300-1050 בקירוב) קבעה מועצת המערכת (בטבת התשל"ב) שיהיה הניצול המילוני של המקורות על דרך תבחיית, ולא כבתקופות ג-ד, שהיה הניצול בהן על דרך המיצוי הגמור (קונקורדנציוני). מכלל 5,040,000 תיבות עבריות, שלפי המשוער ניתן להפיק מן המקורות שבתקופות ה-ז במיצוי גמור, נקבעה המכסה כדי 3,421,000 תיבות, וזו חולקה לשתי מנות. לתכנית "השלב הראשון" נקבעו 1,700,000 תיבות. העבודה על פי תכנית זו החלה במלוא הקצב אך בשנת התשל"ה (לאחר הפרעות קשות בשנת התשל"ד מחמת הסלחטה), והניסיון לימדנו שראוי להוסיף על התכנית של "השלב הראשון" כמה מקורות בסוגי התלמוד הבבלי וספרות הקראים, וכך גדל מספר התיבות שמה שחושב לכתחילה בתכנית "השלב הראשון" ב-30 אחוזים.

הערה: ההפרש הגדול במספר התיבות בין אלו שבהצעה המקורית לעיבוד בשלב ראשון ובין אלו שבעיבוד למעשה בספרות הקראים נוצר מתוך שבהצעה המקורית נעשה החישוב על פי המקורות שנתפרסמו, ואלה על פי רוב קטעים מתוך חיבורים סקיפים. על פי דרך עבודתנו כללנו בעיבודנו גם אותם החלקים של החיבורים שנשארו בכתבייד. חטיבת לשון הקראים במפעלנו, לכשתשלם, תהיה יחידה במינה גם בהיקפה.

ואלה הם הנתונים לפי שלבי ההכנה במסגרת התכנית האמורה:

סך הכול בעיבוד	נמצאות ברישום ערכים	נמצאות בהתקנה	הצעה לעיבוד בשלב ראשון	
360,000		360,000	430,000	תלמוד בבלי*
170,000		170,000	230,000	תלמוד ירושלמי
580,000	210,000	370,000	750,000	מדרשים
190,000		190,000	500,000	קראים**
			130,000	גאונים
			70,000	מסורה ודקדוק
			150,000	פיוט
			3,000	תעודות
2,000		2,000	2,000	כתובות
<u>1,302,000</u>	<u>210,000</u>	<u>1,092,000</u>	<u>2,265,000</u>	

* כולל מסכתות שנוספו. ההצעה המקורית הייתה 300,000.

** כולל חומר נוסף. ההצעה המקורית הייתה 70,000.

מתוך כ־2,200,000 תיבות הכלולות ב"הצעה לעיבוד בשלב ראשון" (עם התוספת הנזכרת) נמצאות אפוא בעיבוד כ־1,300,000 תיבות. ל־200,000 מתוכן כבר נרשמו ערכים. שאר 1,100,000 התיבות נמצאות בתהליכי ההתקנה. יצוין כי במדור זה תהליך ה"התקנה" הוא הממושך ביותר והמסובך ביותר לעומת תהליך "רישום הערכים".

ב. עיבוד המקורות המעורבים בלשונם

בכינוס החומר המילוני ממקורות התלמודים והמדרשים הועמדה מערכת המילון בפני הבעיה הסבוכה מאוד: כיצד ניתן להפריד את שהוא עברי ממה שהוא ארמי. דרגות הסיבוך שונות הן. פחות הסיבוך במדרשים וטרובה יותר בתלמודים, ועיקר הקושי בבבלי, שכן בו שתי הלשונו שלובות זו בזו בפסקאות קטנות ובתוך המשא והמתן. קרבת הלשונו האלה זו לזו באוצר המלים מכבידה ביותר על ההבחנה, ובטקסט שאינו מנוקד לעתים ההפרדה הגמורה אינה אפשרית כלל. בספרות הלקסיקוגרפית העברית לא נמצאה לכך תשובה מן המוכן וגם בספרות הכללית לא מצאנו סיוע לפתרון שאלתנו.

מערכת המילון עסקה בשנתיים האחרונות בחלק ניכר של ישיבותיה השבועיות בבעיה זו ובחיפוש דרך ליישובה. נערכו רשימות של מלים כלליות, מונחים, צירופי לשון ומסגרות תחביר במקורות הנתונים לעיבוד, שהבעיה: עברית או ארמית בהם עמדה לפנינו בכל חומרתה. החומר הזה נותח עניין לעניין לפי מה שעלה לדיון, והוצעו לו פתרונות על פי שיקולים בלשניים טהורים, טקסטואליים, ועל פי צרכים מעשיים של המילון. כל הפתרונות הוצעו בדרך "הוראת שעה" עד שייאגרו כל החומר הדרוש להכרעות עקרוניות. בדרך זו נסתכמה לנו "מחברת הכרעות", המקיפה מאות סעיפים (אפשר לעיין בה במערכת), ובה ניתנה תשובה לכל תופעה שנזדמנה לנו בתהליכי עיבוד המקורות ועוררה בעיה בהפרדה בין עברית ובין ארמית.

בתום עיסוק של שנתיים בהתקנת סוג המקורות האמור סברנו, כי יש בידנו כל החומר הדרוש להכרעה גמורה בשאלה: מהו היסוד העברי בפסקה מעורבת בשתי הלשונו ומה מן הארמית שבתקופות הנידונות ראוי להיכלל במילון ההיסטורי של העברית. שכן הארמית מלווה את העברית דורות הרבה ואופן ליוויה והתערבותה בעברית שונה בזמנים שונים,

ותפקידנו הוא דווקא להציג במילון התערבות זו ולשקפה נאמנה לפי מצבי הלשון השונים בזמנים השונים. אינו דומה מעמד המלים הארמיות כמו "נפקא מינה", "לאפוקי" וכל שכן "אגב", "דידי" וכיו"ב בעברית של הדורות האחרונים למעמדן בתלמודים. לגבי העברית החדשה או עוסקים במקביל בקביעת כללים מה לקרב ומה לרחק. שונים הכללים שאנו רואים לנקוט בספרות התלמודים.

ההכרעות שהיו בבחינת הוראת שעה נבדקו באורח שיטתי והוכנה חוברת "ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי והירושלמי". חוברת זו מבקשת להגיש את העקרונות הכלליים להבחנה ולשמש הנחיה למתקיני הטקסטים, והיא מעין תמצית "מחברת ההכרעות" המקיפה שבמערכת.

לאחר גמר פעולה זו ראינו לבקש את עזרת אותם החברים במועצת המערכת הקרובים במיוחד לנושא, אם מצד העיסוק הספרותי ואם מצד העיסוק הבלשני במקורות אלה, כדי שיבדקו את החוברת ויסייעו לגיבוש אחרון של ההנחיות. נענו ברצון החברים אורבך, בלאו ורוזנטל, בדקו את חוברת "ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי והירושלמי" וכן נתכנסו עם אנשים שבמערכת המילון לדיונים. בארבע ישיבות מסושכות (ג' בשבט, י"ח בשבט, ז' באדר ב', י"א באייר התשל"ו) נידונו כל השאלות המסופקות שבהנחיות והוצעו תיקונים. ומעתה תישק עבודת הפרדה בין שתי הלשונויות על פי ההנחיות המתוקנות. החוברת "ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי והירושלמי" וכן התיקונים לה מצורפים לסקירה זו (נספחים ב-ג).

דומה אני, כי בזמן מסוים של עבודתנו, אולי לקראת גמר העיבוד של המקורות המדרשיים והתלמודיים, יבשל נושא זה לכדי סיכומו במחקר ופרסומו ברבים.

ג. הצעות לשינויים בשיוך כרונולוגי של המקורות

מערכת המילון נותנת דעתה בקביעות על מצב המחקר באותם המקורות העומדים לעיבוד במילון והיא בודקת את הנתונים החדשים (עובדות וסברות) לאור קביעותיה ב"ספר המקורות".

מאז יצאה לאור המהדורה השנייה של "ספר המקורות" (התשל"ב) נתעוררו השגות אחדות בעניין הכללתם של מקורות אחדים בו. נשלח מכתב לחברי מועצת המערכת, בו נרשמו המקורות והנימוקים שעליהם מיוסדות קביעותינו ב"ספר המקורות" ועיקרי הנימוקים של ההשגות עליהן, והחברים נתבקשו לחוות דעתם לגבי תקופת חיבורם של מקורות אלו: בעד השארת הרושם ב"ספר המקורות" כמו שהוא, או בעד ההצעות לשינויו, ולהודיע על כך למערכת המילון.

ד. הצפוי בעבודת מדור הספרות העתיקה בשנת התשל"ז

לפי ההערכה, שעובד במשרה מלאה עשוי להספיק לעשות בשנה אחת את כל תהליכי ההתקנה של 40,000 תיבות או את כל תהליכי רישום הערכים של 40,000 תיבות - אפשר להניח כי העובדים (שש משרות וחצי) המצויים היום במדור יוכלו להספיק בשנה זו להתקין 260,000 תיבות, או לרשום ערכים למספר דומה של תיבות, היינו: להשלים התקנת היצירות שהתקנתן עדיין לא הושלמה ולהתחיל בהתקנת יצירות חדשות, או להתחיל ברישום ערכים לאותן יצירות שכבר הושלמה התקנתן, או (וזא נראה מעשי יותר) קצת מזה וקצת מזה.

הערה: בחישוב ההספק האמור הובאה בחשבון העובדה, שבספרות התלמודים והמדרשים מושג המספר 40,000 תיבות עבריות מתוך טיפול ב-80,000 תיבות בערך (החומר הארמי ופסוקי המקרא וכיו"ב מתמיינים לחוד, ואינם נכללים במניין התיבות למילון).

לצורך עבודתו יזדקק מדור הספרות העתיקה לתצלומים של כתבי-יד, העתקות וספרים הדרושים לעבודתו לפי הערכתו בסכומים אלה:

9,000 ל"י	תצלומי כתבי-יד מן הספרות, או הגדלות שתיעשינה בירושלים
3,000 ל"י	העתקות במכונת כתיבה של כתבי-יד קשי קריאה (שאינם קשי קריאה
2,000 ל"י	ניתנים לניקוב בלא העתקה קודמת)
14,000 ל"י	ספרים

נספח ב

ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי והירושלמי (המצע לדיונים וסיכום תוצאותיהם נעשו בידי מרכז המדור הא' י' ייבין)

עם סיום עיבודם של המקורות מתקופות ג-ד (200 לפני הספירה-300 לספירה) במדור לספרות עתיקה של "המילון ההיסטורי ללשון העברית", והתחלת העיבוד של המקורות מתקופות ה-ז, שברובם עברית וארמית משמשות במעורב (תלמודים, מדרשים וכיו"ב), גיבשה מערכת המילון הוראות לעיבוד המקורות המעורבים, והן נתפרסמו בחוברת "סיכומים ותכניות", אב תשל"ג, עמ' 12-13, ואלו עיקרהן:

- א. מקורות שנועדו למיצוי מלא (קונקורדנציוני) מתקינים אותם בשלמותם, על כל תיבותיהם העבריות והארמיות, אלא שלתיבות הארמיות רושמים ערכים רק במקרים מיוחדים (להלן, ג).
- ב. התיבות העבריות רושמים להן ערכים, בין שהן בדיבורים עבריים ובין שהן בדיבורים ארמיים, זולת ה"פתיחות" (להלן, ו).
- ג. תיבות ארמיות שהן משולבות בדיבורים עבריים רושמים להן ערכים.
- ד. דיבורים לעצמם הכתובים כולם ארמית אין רושמים ערכים לתיבותיהם.
- ה. תיבות שהן ספק עברית ספק ארמית אין רושמים להן ערכים.
- ו. ה"פתיחות" אין רושמים ערכים לתיבותיהן, מפני שהבדלת העברית מן הארמית קשה בהן במיוחד, ובדרך כלל אין בהן חומר מילוני חדש וראוי לרישום.

ועוד נאמר שם:

מערכת ההוראות הנ"ל, עם שהיא פרי דיונים וניסיונות ממושכים, עשויים לחול בה שינויים לאחר שיתנסה המפעל בעיבוד נוסף של מקורות מעורבים עברית וארמית. מאז נתפרסמה מערכת הוראות זו עברו כשנתיים ומחצה. מסכתות מתלמוד בבלי ומירושלמי ומדרשים עובדו ונמצאים בשלבי עיבוד שונים במערכת המילון, ונרכש ניסיון מרובה בבעיות הכרוכות בהבחנת העברית מן הארמית. מערכת ההוראות היסודית הנזכרת נשארה בעינה, אך הוצרכנו להוסיף עליה פרטים מרובים לפי הסוגים השונים של הדיבורים המעורבים עברית וארמית שנתקלנו בהם בעבודתנו. אנו באים עתה להציג את עיקרי שיטתנו בהבחנה בין העברית ובין הארמית בתלמודים, ובעיקר בתלמוד הבבלי.

החלוקה ל"דיבורים"

הנחתנו היא, שהמשפטים בתלמוד נאמרו או בעברית או בארמית. במשפטים העבריים באות רק לעתים רחוקות מלים ארמיות, בעיקר מונחים משפטיים או מונחים מתחום הרואליה, כגון:

1. אמ' ליה ההוא מרבנן. רבן גמלי' מטלטלי אנב מקרקעי הקנה להן (ב"מ יא, ב).
 במשפטים ארמיים באים מובאות ממקורות עבריים, מונחי הלכה עבריים או מונחי משא ומתן שהם שגורים בספרות התנאים. אין במשפטים כאלו ערבוב גרידא של עברית וארמית, אלא הבחנה ברורה בתחומיהן של הלשונות ותפקידיה של כל אחת מהן.
 רק לעתים רחוקות מצויים משפטים שבהם הרישה עברית והסיפה ארמית בלי שאפשר לראותן כמובאה, מונחי הלכה וכירב. דרך משל:

2. אשתקד לא נטמינו ואכלנו. השתא נמי ניכול (פסח' עח, ב).
 3. גזרה שמא יטמא לשנה הבאה ויאמר. אשתקד לא טבלתי ואכלתי. עכשו נמי איכול (פסח' צב, א).

ואפילו ערבוב בתוך משפט פשוט, כגון:
 4. הכי קאמ'. היתה סבעט' והאיזק' בביעוטה או צרורות כי אורחייהו משלם חצי נזק (ב"ק יט, א).

אבל אין במקרים מועטים מעין אלו לסתור את קביעתנו שבדרך כלל יש בתלמוד הבחנה בתפקידים בין העברית לארמית.
 כדי לפשט את עבודתנו, וכדי שלא להיתקל בקשיים במקום שרישה של משפט לשונה שונה מלשון הסיפה שבו, החלטנו לחלק את המשפטים לדיבורים, דיבור הוא: (א) משפט - אם המשפט הוא משפט פשוט; (ב) הוא רישה או סיפה של משפט - אם המשפט הוא משפט מורכב.

- כל דיבור לשונו בדרך כלל אחידה, לפיכך יש טעם לדבר על לשונו של הדיבור, אם הדיבור עברי - רושמים ערך לכל תיבותיו.
 אם הדיבור ארמי - רושמים ערך לתיבות העבריות שבו בלבד.
 לפיכך עבודתנו מתחלקת לשלושה חלקים:
 א. קובעים אם דיבור הוא עברי או ארמי.
 ב. בדיבור ארמי קובעים אלו מתיבותיו עבריות הן.
 ג. קובעים דינן של מלות החיבור בין דיבורים.

א. קביעת לשונו של הדיבור

מבחינים בארבעה סוגי דיבורים:

- (1) דיבור פועלי, שהנשוא הדקדוקי בו פועל.
- (2) דיבור שמני, שהנשוא בו אינו פועל, בלי אוגד.
- (3) דיבור שמני, שהנשוא בו אינו פועל, ועמו אוגד.
- (4) דיבור חסר.

1. המובאות שלהלן ממש' פסחים הן לפי כ"י אנלאן; ממש' ב"ק, ב"מ, ב"ב - לפי כ"י המבורג; ממש' כריתות לפי כ"י פירנצי; משאר המסכתות לפי הדפוסים, אלא אם כן צוין אחרת.

כלל נקוט בידנו: לשונו של הדיבור נקבעת על פי הנשוא. אם הנשוא עברי, מניחים שכל תיבות הדיבור עבריות הן או מלים ארמיות שהן שאולות בעברית (שגם להן רושמים ערך); תיבות שעל פי כתיבן אין לדעת אם עבריות או ארמיות הן (כגון: או, לא) נרשמות בדיבור כזה לעברית. אם הנשוא ארמי, מניחים שכל תיבות הדיבור ארמיות הן או מובאות, מונחי הלכה או מו"מ עבריים. תיבות שעל פי כתיבן אין לדעת אם עבריות או ארמיות הן (כגון: או, לא) נרשמות בדיבור כזה לארמית.

(1) דיבור פועלי

מבחינים בין דיבור שהנשוא (הפועל) בו מבחינה מילונית ומורפולוגית עברי, דיבור שהנשוא ארמי בו, ודיבור שאין להכריע בו אם הנשוא עברי או ארמי:

נשוא עברי

רואים את הדיבור כאילו הוא עברי. עתים מצויות בדיבור כזה תיבות ארמיות שאפשר לראותן שאולות בעברית (רושמים להן ערך), כגון:

5. דאמר שמואל. זופתין כזותא ואין זופתין חביתא (מו"ק יב, א).

עתים בא דיבור שלכאורה נשואו פועל עברי, אך פועל זה אינו אלא מובאה, כגון:

6. וקסבר ר' אליעזר. הוא נותן אצבע בין שיניה. ור' יהושע סבר. היא נתנה אצבעה בין שיניה. ואי איהי נתנה אצבעה כתובה מאי עיבידתה (כת' נב, א; וט 130).

7. "הן בקדושיו לא יאמין", וכי בקדושיו לא יאמין במאן יאמין (תגי' ה, א).

מבחינה מורמלית, "איהי נתנה אצבעה", "במאן יאמין" הם דיבורים שנשואם פועל עברי, ולפיכך היה עלינו לראות תיבות "איהי", "במאן", תיבות ארמיות מושאלות ומהותכות בעברית. אך נראה לנו שהפעלים "נתנה", "יאמין" אינם נשואי הדיבורים אלא מובאות, וכוונת הדיבורים: עניין "יאמין" במאן הוא, עניין "נתנה אצבעה" באשמתה (ולא באשמתו) הוא; לפיכך אפשר לראותם דיבורים שמניים ארמיים, שנשואיהם "במאן" ו"איהי", ואין לראות תיבות אלו שאולות בעברית.

הוא הדין בכסה מסונחי הדין התלמודי הבאים לעתים בתוך דיבורים שנשואם פועל עברי. דרך משל:

8. לשנה אחרת שכחה והשקיף בה שתיים ושלוש שעות ולא העלוהו. אמאי לא העלוהו (ברכ' כט, א).

לכאורה "אמאי לא העלוהו" דיבור עברי ובו תיבה ארמית; אך מסתבר שכוונתו של דיבור זה: עניין "לא העלוהו" אמאי הוא, והדיבור דיבור ארמי.

מצויים עוד מונחי הלכה ארמיים אחרים, הבאים לעתים קרובות בדיבורים שנשואם פועל עברי, ושיקול מעין זה הנזכר למעלה אינו נראה לגביהם. אף על פי כן הדעת אינה נוטה לראות בהם תיבות שאולות בעברית, ולפיכך איננו יודעים אם כדאי לרשום להן ערך או לא:

9. אמ' רבא בר עולא. דבר השוה כל כסף. ומאי נינהו. שאין להם אונאה. עבדים ושטרות נמי אין להם אונאה (ב"ק יד, ב).

10. אלא אמ' רבא בר עולא. דבר הנקנה בכסף. עבדים ושטרות נמי נקנין בכסף (שם). בדוגמה (9) התיבות העבריות הן מובאות או מונחי הלכה, ועל פי רוב בדיבורים כאלו תיבת "נמי" משמשת. אבל בדוגמה (10) "נקנין בכסף" אינו מובאה, ולכאורה לפנינו דיבור עברי, בו "נמי" תיבה ארמית שאולה.

11. ואמר ריש לקיש. כאן שנה רבי. ידיעות ספיקות מתחלקות לחטאות. ור' יוחנן אמר. כשם שיודיעות ודאי בעלמא מתחלקות לחטאות. כך ידיעות ספק מתחלקות לחטאות (שב' יט, ב).

12. והתניא, שותפין שגנבו חייבין, אמ' רב נחמן, לא קשיא, כאן בשותף שגנב מחברו, כאן בשותף שגנב מעלמא (ב"ק ע"ב).
13. בשלמא חזוית אחזוית לא קשיא, כאן בחזוית המצרית כאן בחזוית דעלמא (בכ"ו מא, א).
14. אמר עולא, מחלוקת שהשביח ולבסוף פגם, אבל פגם מעיקרא דברי הכל מותר (ע"ז סח, א).
15. מתיב רבא, גנב והקדיש ואחר כך טבח ומכר משלם תשלומי כפל ואין משלם תשלומי ארבעה וחמשה, ותני עלה, בחוץ כי האי גונא ענוש כרת (גיט' נה, ב).
- עוד יש מונחי דיון הלכתי שבמקורם הם עבריים, אך מסתבר שהם משמשים גם במשא ומתן הארמי שבתלמוד. דיבורים כאלו, אף שלכאורה נראה שנושאים פועל עברי, אין אנו רואים כעבריים:
16. אם אינו ענין לדידה תנהו ענין לדידה (כרי' יא, א).
- אין אנו רואים תיבות "לדידה", "לדידה" כתיבות ארמיות בתוך דיבור עברי, אף שלכאורה הנשוא עברי, ולפיכך איננו רושמים להן ערך.

נשוא ארמי

- דיבור שנושאו פועל, לעתים קרובות באות בו תיבות עבריות שהן מובאות, מונחים המשמשים בהלכה, וכיו"ב, דרך משל:
17. יד עבד כיד רבו דמיא (גיט' עז, ב).
18. למימרא דגר קנו עבד עברי (ב"מ עא, א).
- לתיבות הארמיות ולתיבות שאין להכריע בהן אין רושמים ערכים בדיבור מסוג זה, ואילו לתיבות העבריות שבו רושמים ערכים.

נשוא שאין בו הכרע

- דיבור פועלי שבנשואו אין הכרע, אבל כל שאר התיבות עבריות, הוא עברי. הבעיה בקביעת עבריותו או ארמיותו של דיבור מסוג זה מתעוררת בעיקר אם שאר התיבות הן עבריות וארמיות או עבריות ותיבות שאין בהן הכרע.
- אפשר לקבוע דינו של נשוא מסוג זה לפי קניימיה אחרים, כגון לפי ההצרכה ש... או:

- ד...
 19. תדע דאמר גברא רבא מלתא ומתאמרא הלכה למשה מסיני כוותיה (ב"ב יב, ב).
20. תדע שהרי לא עשו מעשה ונהרגים ומשלמין (מכות ב, ב).
- תיבת "תדע" לעצמה אין בה הכרע. בדיבור (19) נרשמה לארמית, לפי ד... שאחריה, בדיבור (20) עברית, לפי ש...
 קביעה לפי מלות יחס מוצרכות:
21. לוג שמן שלמצורע סתנותיו שריאן ליה, ודמתנותיו שריאן ליה סתנותיו מפגליו ליה (זבח' מד, ב).
- תיבת "מפגליו" לעצמה אין בה הכרע. נרשמה לארמית לפי "ליה".
22. ספק יולדת שעבר עליה יום הכפורים לא תיתי, דהא כפר עליה יום הכפורים (כרי' כו, א).
- תיבת "כפר" אין בה הכרע. נרשמה לעברית, כי "עליה" עברית.
23. דאמרו ליה עדים (כרי' יב, א).
- "אמרו" ארמית, לפי "ליה", ואילו "עדים" מונח הלכתי בתוך דיבור ארמי.
 לעתים רחוקות הכרענו לפי הכתיב בלבד, כגון:
24. האי מודה ר' אליעזר ר' יהושע, מודה ר' יהושע ר' אליעזר מיבעי ליה (נפסח' כא, א).
25. דר' יוחנן מרבי אפילו אוכלין, ור"א משקין אין, מידי אחרינא לא (נזיר לח, א).

תיבת "מודה" נרשמה לעברית, "מרכי" לארמית, לפי כתיבן (כנגד "מודי", "מרכה"), בהעדור קנהימדה אחר בדיבורים אלו.

(2) דיבור שמני, שהנשוא בו אינו פועל, בלי אוגד

כפי שראינו בדיבור פועלי, יש מקרים שבהם הפועל הוא מובאה ואינו הנשוא של הדיבור. אנו נתקלים בתופעה זו ביתר שאת בדיבורים שמניים. אף על פי שהנשוא בהם לכאורה עברית, לעתים קרובות הדיבור ארמי. דרך משל:

26. ג' למצוה ואחת לעכב. ואימא כולחו למצוה (סנה' ד, א).

27. הני שלשה חמשה ושבעה כנגד מי (מגי' כג, א).

28. הני מיילי בפקדון. אבל במלוה לא (קיד' מח, א).

התיבות הארמיות המודגשות בדיבורים אלו רואים אותן כבאות בדיבור ארמי (ולא דיבור עברי) ואין רושמים להן ערך.

29. אם כן לימא קרא בלכת. מאי "בלכתך" (ברכי טז, א).

30. אם כן מאי אסהדתיה דרב חייא בר אשי (ברכי יד, ב).

"אם כן" נרשם לעברית, כי יש לראות בו רישה של משפט תנאי, ואין הסיפה הארמית מוכיחה שגם הרישה ארמית. הכרענו לרשום ביטוי זה לעברית כי: (א) בארמית בבליית הביטוי המקביל הוא "אי הכי"; (ב) לא מצאנו "אם כן" בניבים ארמיים אחרים (כנראה אינו בירושלמי); (ג) הצירוף "אלא אם כן" בא רק בהקשרים עבריים.

31. אמר ליה איהו, ראשית הגז בכמה (חול' קלז, ב).

אף על פי שתיבת "בכמה" גופה באה בהקשרים ארמיים, במבנה "א בכמה" הכרענו לרשום "בכמה" לעברית, כי בדיקה בקונקורדנציה של קוסובסקי העלתה שבמבנה זה באות רק תיבות עבריות, מהן בדיבורים שהם עברית ברורה, כגון: "היה תופש פרתו ועומד ובא חברו ואמר לו... פרתך בכמה. בכך וכך. חמורך בכמה. בכך וכך" (ב"מ מז, א). ואין באות במבנה זה תיבות ארמיות ברורות.

32. אלא מעתה. שושביונין למת, מפה למת (כת' ו, ב).

"לְמַת", בניגוד ל"לְמַת לִי" וכיו"ב, היא עברית, ולכן הדיבור עברי. ואמנם בדיקה בקונקורדנציה העלתה, שביטויים בעלי צורה זו באים לעתים בהקשרים שהם עברית ברורה, כגון: "וכל כך למת" (ברכי מח, ב), ואינם באים בהקשרים שהם ארמית ברורה. לפיכך "למת" נרשמת לעברית.

(3) דיבור שמני, שהנשוא בו אינו פועל, ועמו אוגד

בדיבורים מסוג זה הספק מתעורר כאשר האוגד הוא כינוי הגוף "הוא", "היא", שכשהם לעצמם אין להכריע אם עברית אם ארמית הם. דרך משל:

33. ותניא אידיך. הקנים והקידן... מין ירק הן... וקידה מין ירק הוא. והתניא. אין מרכיבין פגם על גבי קידה לבנה (עיר' לד, ב).

"הוא" מצד צורתו עשוי להיות עברית והדיבור עברי, או ארמית והדיבור ארמי, אלא שהתיבות "וקידה", "מין ירק" מובאות עבריות מן הבריתא הן. בדיקות שערכנו, למשל, בדיקת שכיחות דיבורים שצורתם: "א ב וינהו" (ארמית) ביחס לשכיחות דיבורים שצורתם "א ב הן" (עברית), הראו, שהמבנה "א ב הוא" בתלמוד סתם בדרך כלל ארמי הוא. לפיכך רושמים את האוגד לארמית, וכך רושמים גם תיבות שאין בהן הכרע הבאות בדיבור מעין זה, כגון:

34. ראשון ודאי פושע הוא (ב"ק לא, ב).

תיבות "ודאי" ו"הוא" נרשמות לארמית.

אף על פי שבדיבורים הנזכרים תיבת "הוא" נרשמה לארמית, בדיבורים שצורתם "א מהו" רשמנו תיבת "מהו" לעברית, כגון:

35. הולכה בשמאל מהו (יומא סח,ב).

36. איבעיא להו. המשסה כלבו של חברו בחברו מהו (ב"ק כד,ב).

קבענו כך מן הטעמים הבאים: (א) הביטוי "א מהו" מצוי גם במקורות התנאים מן התקופות הקודמות, כגון: "השוחט את הזבח לאכול אמוריו ולהקטיר בשרו מהו" (תוספתא זבח' ב,ז); (ב) בבבלי מצוי מבנה ארמי מקביל: "א מאי"; (ג) בדיקה בקונקורדנציה של קוסובסקי העלתה, שבביטויים "א מהו" התיבה הבאה במעמד א כמעט תמיד עברית.

(4) דיבור חסר

דיבור חסר הוא דיבור חסר נשוא. בתלמוד רואים דיבור חסר בדרך כלל כאילו הוא דיבור ארמי. אם באות בו תיבות ארמיות ותיבות עבריות, התיבות הארמיות אין רושמים להן ערך, ואילו התיבות העבריות הן מובאות, מונחים המשמשים בדיון התלמודי וכיו"ב. דיבורים קצרים לעצמם, שתיבותיהם אין בהן הכרע, בדרך כלל נחשבים לארמיות ותיבותיהם ארמיות:

37. הנותן את עורבו יש לו ד' אמות או לא (עיר' נב,א).

38. עד כמה. אמר ר' יעקב אמר רב חסדא. עד פרסה (ברכ' ל,א).

39. וכמה. אמר עולא. כדי שיכיר בין איסר לפונדיון (ברכ' נג,ב).

דיבורים שבהם תיבה ארמית ברורה ותיבה עברית; לתיבה העברית רושמים ערך, לארמית אין רושמים ערך:

40. אמ' רב פפא. כי דרך. מה דרך רשות אף כל רשות (ברכ' יא,א).

41. אלא מאי אית לך למימר. שבעה לבר משבת (יומא ח,ב).

עתים באות בדיבור מסוג זה תיבות עבריות ותיבות שאין בהן הכרע אם עבריות או ארמיות הן; לתיבות העבריות רושמים ערך, התיבות שאין בהן הכרע נרשמות לארמית:

42. איבעיא להו. לגבל או לעשן (שבת כג,א).

43. אלא לעולם בצרורין (ב"מ סד,א).

44. סכין טריפה פליגי בה רב אחא ורבינא. חד אמר בחמין וחד אמר בצונן. והלכתא, אפילו בצונן (חול' ח,ב).

45. ועדיין לא שבכללות (כרי' ה,א).

בדיבורים אלו חיבות "או", "אלא", "אפילו", "עדיין", שמצד עצמן אין בהן הכרע, נרשמות לארמית.

בעית השיקול הספרותי

סוגי הדיבורים המסופקים בין אלו שנזכרו למעלה, היינו: אלו שנשואם פועל שאין בו הכרע, נשואם שמני, עם אוגד או בלי אוגד, ומשפט חסר - נחשבים בדרך כלל לארמיים. התיבות העבריות שבהם נחשבות: מובאות, מונחים המשמשים בדיון התלמודי וכיו"ב (וכאן ראוי להדגיש, שאין בידנו הגדרה ברורה של מה שהוא מובאה, מונח הלכתי וכיו"ב). אף על פי כן אפשר להיעזר גם בשיקול ספרותי המיוסד על מסקנות המחקר התלמודי, היינו: "רובן הגדול של הלכות האמוראים בעברית נאמרו" (ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, עמ' 395), ולעומת זאת דיבורים בסתם התלמוד בדרך כלל ארמיים הם. לפיכך נראה לנו, שדיבורים שבהם רק תיבות עבריות ותיבות שאין בהן הכרע אם עבריות אם ארמיות הן, ואין לדעת אם תיבות הדיבור הן מובאות, מונחי הלכה וכו' אם לאו - במקום שהם באים בסתם התלמוד, התיבות שאין בהן הכרע תירשמה לארמית, ואילו במקום שהם באים בדברי אמורא - תירשמה גם התיבות שאין בהן הכרע לעברית, לפי ההנחה שרוב דברי האמוראים בעברית נאמרו. דרך משל: דיבור פועלי שנשואו אין בו הכרע:

46. אמ' ריש לקיש. לא אמר ר' עקיבא אלא בכופר (ב"ק מב,ב).
 "בכופר" נראה כמונה הלכתי עברי, שאר תיבות הדיבור אין בהן הכרע. אילו בא דיבור זה כדברי התלמוד סתם, היינו מניחים שנאמר בארמית ובו "בכופר" מונח הלכתי. לפי שבא בדברי ריש לקיש, אנו מניחים שכולו עברית.
 דיבור מטיפוס "א ב הוא":
47. אמ' ליה ר' יוחנן. והלא כל ארץ ישראל בדוקה היא (זבח' קיג,א).
 אף על פי שהכרענו למעלה שבדיבור מטיפוס "א ב הוא" תיבת "הוא" נחשבת ארמית, כאן נחשבת עברית, לפי שבא הדיבור בשם אמורא.
 דיבור חסר:
48. אמ' רב יהודה אמ' שמואל. י' בתים זה לפניו מזה פנימי נותן את עירובו ודין. ור' יוחנן אמר. אפילו חיצון (עיר' עה,ב).
 49. מאי אפיקוסן... חנניא בר שילא ור' יוחנן אמ'. כגון קלוות ואגוזים ותמרים (פסח' קיט,ב).
 בדיבורים כאלו בדיון התלמודי סתם אנו רושמים תיבות "אפילו", "כגון", שהן לעצמן אין בהן הכרע. לארמית; אבל כאן, כשדיבורים אלו נמסרים כמימרות של אמוראים, נרשמות תיבות אלו לעברית.
 אין אנו יודעים אם גם דיבורים הפותחים "איבעיא להו" אפשר לראותם כמימרות של אמוראים או לא.
 הבחנה זו בין מימרה של אמורא ובין סתם התלמוד מחייבת אותנו לקבוע סתי מסתיים דיבורו של אמורא ומתי מתחיל סתם התלמוד. דרך משל:
50. אמ' ליה רב יוסף לרבה. הא איתמר עלה אמ' ר' יהושע בן לוי. לא שנו אלא ככרות של בבל שנושכות זו בזו. אבל כעכין לא (פסח' מח,ב).
 התיבות "אבל כעכין לא" כלום הן דברי ר' יהושע בן לוי, דברי ר' יוסף או סתם התלמוד? כאן, ובכל הדיבורים שמבניהם: אבל... לא, מסורת הקריאה של התימנים היא: אבל כעכין לא. לפי שאין לנו בחנים ברורים אחרים, הכרענו על סמך מסורת התימנים ש"אבל כעכין לא" אינו חלק מן המימרה של האמורא, ולפיכך "לא" ארמית.
 51. אמרי בני ר' חייא. מי שלא הבדיל במוצאי שבת מבדיל והולך כל השבת כולה. ועד כמה. אמ' ר' זירא. עד רביעי בשבת (פסח' קו,א).
 "עד רביעי בשבת" הם דברי ר' זירא, ולפיכך "עד" עברית, לפי ההנחה שהאמוראים דיברו עברית. אך תשובת ר' זירא, שהיא עברית, אינה מוכיחה שגם השאלה "עד כמה" נאמרה בעברית והיתה לפניו. אפשר שהיא שאלת סתם התלמוד; לפיכך אין רואים בה חלק מן המימרה של האמורא והיא נחשבת לארמית.

ב. לשון של תיבות הבאות בדיבור ארמי

- דיבור עברי, רושמים ערך לכל התיבות שבו: תיבות עבריות, תיבות ששולעצמן אין בהן הכרע, ואפילו, לעתים רחוקות, תיבות ארמיות, שרואים אותן מלים שאולות, מונחים מתחום הריאליה וכיו"ב.
- בדיבור ארמי רושמים ערכים לתיבות העבריות בלבד. לפיכך עלינו לברר איזו תיבה עברית היא. קביעתה של תיבה לעברית או לארמית תלויה בשני עניינים:
 (א) התיבה מצד עצמה עברית היא או ארמית. לקביעה זו אנו נעזרים במילונים המקובלים, ונוח להשתמש במילוניו של דלמן, שכן בצד כל תיבה שבו הוא רושם אם היא עברית או ארמית או עברית וארמית.
 (ב) מעמדה של התיבה בדיבור שהיא באה בו.

בדיבור ארמי, תיבה עברית רושמים לה ערך; תיבה ארמית אין רושמים לה ערך; תיבה ספק עברית וספק ארמית אין רושמים לה ערך, שכן בדיבור הארמי מוחזקת היא לארמית. החסרון במילונו של דלמן שאינו מבחין בין ארמית בבליית לגלילית או לתרגומית. במקרים רבים יש לברר לגבי תיבה הרשומה כארמית אצל דלמן, באילו מקורות ארמיים היא מצויה; ועתים מתברר שתיבה מצויה בארמית הגלילית אך אינה מצויה או נדירה בארמית של התלמוד הבבלי.

הערה: בכללי ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי אין אנו מבחינים בין הניבים השונים בתוך הארמית המזרחית. דרך משל:

1. מאי אפיקומן. אמר רב. שלא יעקרו מחבורה לחבורה. שמואל אמר, כגון **אודיא לי וגוזליא לרב** (פסח' קיט, ב).
- התיבות "ארדיא", "גוזליא", האמורות בארמית דיאלקטית (בניגוד לצורת הריבוי המקובלת בתלמוד הבבלי "ארדי", "גוזלי"), מוכיחות שהדיבור ארמי, ולפיכך גם התיבות שאין בהן הכרע: "כגון", "לי", "לרב" נרשמות לארמית.

שמות עצם ושמות תואר

- שמות העצם והתואר בארמית הבבליית צורתם הרגילה היא ביידוע, לפיכך תיבות מיודעות נרשמות לארמית, תיבות לא מיודעות לעברית.
2. ואי דלא עבדו ליה שמירה כולי נזק בעי שלומי (ב"ק לט, ב).
  3. פלגו נזקא נכי רבעא הוא דבעי שלומי (ב"ק מו, ב).
  - שני הדיבורים ארמיים. בדיבור (2) תיבת "נזק" בלי יידוע, ולכן עברית; בדיבור (3) "נזקא" ארמית.
  - יש מקרים שקשה בהם להכריע אם לפנינו תיבה ארמית בעלת צורן היידוע או תיבה עברית ממין נקבה, כגון:
    4. לא קשיא, כאן **חבלא** כאן בבשת (ב"ק צא, א).
- ספק:** "חֲבֵלָה", עברית, ספק "חֲבֵלָא" המיידוע, ארמית. אנו מציעים להתחשב בכתיב: "חבלא" בכל מקום ספק נרשם לארמית, "חבלה" בכל מקום ספק לעברית (וכאן אפוא ארמית).
- אף על פי שבדרך כלל אנו רואים את התלמוד הבבלי כיצירה אחידה מבחינה לשונית (למעט ברייתות, ובמקרים מסוימים מאמרי אמוראים), יש להתחשב ביחוד הלשוני של נוסחי שטרות, סיפורים ומאמרים שמוצאם בארץ-ישראל, ובהם רושמים תיבות לארמית גם אם אינן מיודעות. דרך משל:
5. האי שטרא דהוה כתיב ביה. פלגא באגר ופלגא בהפסד (ב"מ סח, ב).
  6. אמרי במערבא. מלה **בסלע** משתוקא בתרין (מגי' יח, א).
- יש מלים שלפי מילונו של דלמן הן עבריות וארמיות; ואמנם הן מצויות בתלמוד הבבלי גם בהקשרים ארמיים ברורים. אף על פי כן שכיחותן בעברית שבבבלי הרבה מעבר למצופה, ואילו בארמית שבבבלי שכיחותן מועטה. תיבות כאלו נהגנו לראותן בכל מקום של ספק בעבריות. כגון תיבת "כלום":
7. ואי דלא קבליה עליה באלוה לא כלום קעביד (כרי' ג, א).
  - בדוגמה זו תיבת "כלום" באה בדיבור ארמי, ולפיכך נרשמה לארמית.
  8. היכא דאינה יכולה לעמוד ברוח מצויה דיבשה לא כלום הוא (סוכה כג, א).
- תיבת "כלום" אינה מונח הלכתי; ולפי שבמקום של ספק אנו רושמים "כלום" לעברית, כל הדיבור "לא כלום הוא" עברית הוא.

- דין היידוע אינו חל על תיבת "לאו" במשמעות 'לא תעשה', לפי שתיבה זו מבחינה מורפולוגית אינה שם עצם. איננו יודעים אם לראותה ספק עברית ספק ארמית. רגיל (היינו: בכל מקרי ספק לרשמה לארמית) או בכל מקרי ספק לרשמה במשמעות זו לעברית, כגון בדיבורים ארמיים מעין אלה:
9. ולילקי נמי משום לאו דמחוסר זמן (חולין פ,ב).
  10. אמר רבא. למה לי דכתב רחמנא לאו ברבית לאו בגזל לאו באונאה (ב"מ סא,א).
  11. והכא בהא קא מיפלגי. מר סבר. השמר דלאו לאו והשמר דעשה עשה. ומר סבר. השמר דעשה נמי לאו (מנח' לו,ב).
  12. דלא דמי הדין לאו ללאו דערויות (כרי' ד,א).

כלל הסמיכות

- כפי שסציין שלזינגר², צומצם שימוש הסמיכות בארמית הבבלית אבל עדיין נשאר דוגמאות מרובות. תיבות חסרות צורן היידוע שלגביהן יש ספק אם הן עבריות או ארמיות והן בסמיכות - נקבעות לפי הסומך: אם הסומך עברית, גם הנסמך עברית, ולהפך. דרך משל:
13. עיקר נדרו בחברון הוה (תמר' יד,ב).
  14. אדרבה. עיקר טבילותא בנורא הוא (סנח' לט,א).
- בדיבור (13) "עיקר" נסמך לתיבה עברית, ולפיכך עברית, בדיבור (14) נסמך לתיבה ארמית, ולפיכך ארמית.
- כך דינם של נסמכים רבים, שכשלעצמם הם עברית וארמית, כגון: ברכת, חזקת, טענת, שעת, דין, שיטת, דרך, שאר, ועוד. ואפילו: סתם, כל:
15. סתם גג לית ביה עפר (שבת לט,א).
  16. סתם ספרי דדייני מיגמר גמירי (גיט' ב,ב).
  17. כל כיבוס דלית ליה כיסכוס לא שמיא כיבוס (זבח' צד,ב).
  18. ש"ס. כל ביני אוריבי טפח (ב"ב ג,א).
- בדיבורים (15) (17) "סתם", "כל" נסמכים לתיבות עבריות, ולפיכך נרשמו לעברית, בדיבורים (16) (18) נרשמו לארמית.

תוארי פועל

- לא תמיד יש הבדל מורפולוגי בין תואר פועל עברי לארמי. תואר הפועל "ריקס", דרך משל, אין לדעת אם הוא עברי או ארמי, ולפיכך דינו כדין שאר התיבות שאין בהן הכרע. הקבוצה העיקרית של תוארי פועל היא שם (תואר) בקשר עם מלת יחס, יש תוארי פועל ארמיים שבהם למרכיב השם אין צורן היידוע, כגון: מריש, מלרע; יש תוארי פועל ארמיים שבהם בא מרכיב זה בצירוף צורן היידוע, כגון: מעיקרא, בצפרא.
- תואר פועל שבו אין למרכיב השם צורן היידוע, ומבחינת שורשו ומשקלו עשוי להיות גם עברי וגם ארמי, ראינו אותו ספק עברי ספק ארמי, ולפיכך נרשם לארמית בדיבור ארמי או בדיבור ספק, כגון:
19. לאו בפיוש איתמר אלא מכללא איתמר (ברכ' יא,ב).
  20. בפיוש אמר רב. שמוטה כשרה (חול' נז,א).
- תואר הפועל "לצדדין", בדיבור המצוי "לצדדין קתני", רשמנו לעברית, כי לא מצאנו תיבת "צד" (המצויה בארמית המקרא) בתלמוד הבבלי בהקשרים ארמיים ברורים, ואנו רואים אפוא "לצדדין" כאן כתיבה עברית בתוך דיבור ארמי.

- תיבות אחרות, גם כשהן באות בלי קישור מלות יחס, עשויות לשמש תוארי פועל והן נרשמות לארמית גם כשאינן מיודעות:
21. דשור לאו בר קטלא הוא כלל (ב"ק מב, ב).
  22. התם ודאי נכרי מישראל לא קני (פסח' לא, ב).
  23. הכא במאי עסקינן כגון דאתרו ביה סתם (סנה' ת, ב).
  24. האי סיטומתא קניא. למאי הלכתא. רב חביבא אמר. למיקניא ממש... רבנן אמרי. לקבולי עליה מי שפרע... ובאתרא דנהיגו לקבולי ממש קני (ב"מ עד, א).
  - אבל אם התיבה אינה מתארת את הדיבור כולו אלא תיבה אחת מתוכו בלבד, מעין לואי, ואינה מיודעת - נרשמת לעברית:
    25. אמר רבא. מדברי שניהם נלמד אשם ודאי לא בעו ידיעה בתחילה (כרי' כב, ב).
    26. הא מדסיפא במנה או רישא במנה סתם (קיד' ה, א).
    27. פחתו או הותירו כך הן חולקין, מאי. לאו פחתו פחתו ממש הותירו הותירו ממש. אמר רב נחמן. לא. הותירו אוזי חדתי. פחתו אסתירא דצונמא (כת' צג, ב).
    28. א"ל. והתניא. כל זמן שפני מזרח מאדימין. א"ל. מי סברת. פני מזרח ממש. לא. פנים המאדימין את המזרח (שבת לה, א).

כינויים

הוא, היא

- כפי שהעיר נלדקי, דקדוק מנדעי, עמ' 86, הערה 2, תיבות "הוא", "היא" משמשות בתלמוד הבבלי כמעט אך ורק אוגדים, ואילו לציון כינויי הגוף משמשות "איהו", "איהי". לעתים רחוקות אמנם משמשות "הוא", "היא" גם נושאים בדיבור ארמי ברור, כגון:
29. וכי מאחר דהוא אגסריה (פסח' סט, א).
  - הכרענו שבמקום של ספק תיבות "הוא", "היא" תירשמה לעברית.

מה

- כינוי השאלה "מה" נדיר בתלמוד הבבלי (לעומת "מאי"); לפיכך כל ספק אנו רושמים לעברית.
30. אי אמר מר. הלכה כר' שמעון. ואמר לן. אין הלכה כר' שמעון. אמרי. ואת מה בידך (חול' מט, א).
  31. איב' להו. בטומאה טח לי א"ר יהודה (כרי' י, א).

גוף

- בדיבורים הארסיים שמונחים עבריים משובצים בהם אין שם העצם וכינויו נאמרים בהכרח באותה הלשון. דרך משל: "האי נד מאי קא מהניא ליה" (פסח' יד, ב); כ"י וטיקן (125). לפיכך תיבת "גופה", שהיא בדרך כלל ספק עברית ספק ארמית, בדיבור ארמי רשמנה לארמית אף על פי ששם העצם שהיא מוסבה אליו נאמר בעברית:
32. פנימית גופה במחיצות החיצונה קא מינטרה (גיט' עט, ב).

2. M. Schlesinger, Zatzlehre der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds, לייפציג 1928, עמ' 62 ואילך.

מלות יחס

- מלות יחס שכשהן לעצמן הן ספק עברית ספק ארמית, כשהן באות בדיבור ארמי, אפילו לפני תיבה עברית, נרשמות לארמית.
33. אי אמרת בשלמא דיהב לה דינר. היינו דמגרעה ואזלא עד פרוטה (קיד' יא, ב).
34. ולא שני לך בין זיקת יבם אחד לזיקת שני יבמין (יבם' יט, א).
- אבל אם מלת היחס היא טובאה, נרשמת לעברית.
35. חולק לשון של זהורית... וחציו קושר בין קרניו. וניקיטריה כוליה בין קרניו (יומא סז, א, כ"י אנלאו).

ג. מלות החיבור בין דיבורים

אחת הבעיות בהבחנה בין עברית ובין ארמית היא בעית מלות החיבור, ובעיקר אלו:
(א) מלות חיבור שמצד עצמן הן עבריות וארמיות, מה דינן כשהן מקשרות בין דיבורים עבריים או בין דיבורים עבריים וארמיים.

(ב) מלות חיבור ארמיות הבאות סמוך לדיבור עברי, כלום יש לראותן חלק מדיבור זה ולרשום להן ערך או לאו.

אנו מניחים שהדיון התלמודי הרחב נאמר בדרך כלל בארמית. באים בו דיבורים פשוטים עבריים, ארמיים, או ארמיים שבהם טובאות עבריות, מונחים עבריים המשמשים בהלכה וכיו"ב. במקום שאין טובאת ברייתא או סיפור מעשה האמורים כולם בעברית, יש להניח שתשתית הדיון נאמרה בארמית.

1. אמ' מר. ומה במקום שלא הושוה קרבן לקרבן הושוו מעשים למעשים, מאי לא הושוה קרבן לקרבן. אי לימא. פר יום הכפורים ושעיר שליום הכיפורים. איכא למיפרך. מה להנך שכן נכנס דמן לפני לפנים. אלא פר העלם דבר שלציבור ושעירי ע"ז. איכא למיפרך. מה להנך שכן מכפרין על עבירת מצוה ידועה. אלא פר העלם דבר שלציבור ושעיר שליום הכפורים (זבחי' מ, ב).

מלות חיבור וכיו"ב המקשרות בין הדיבורים, במקום שאינן באות בתוך סיפור עברי רחב, בתוך ברייתא, או בתוך סימרה של אמורא – יש להניח שהן ארמיות, אפילו הן באות בין דיבורים עבריים, שכן אנו משערים שדיבורים אלו הם טובאות, ועיקרו של הדיון, שמלות החיבור הן חלק ממנו, ארמי הוא. מלות החיבור כשלעצמן עשויות להיות ארמיות, עבריות או עבריות וארמיות.

אם מלות החיבור כשלעצמן עבריות הן, רושמים להן ערך בכל מקום, גם בין דיבורים ארמיים.

מלות אלו הן: אבל, הואיל וכך (אבל: "הלכך", "הואיל ו..."), אין בהן הכרע אם עבריות או ארמיות הן, וכן מליות הקשורות עם: ש... : כגון ש... מכיון ש... משום ש... :

2. בחד בית דינא הוא דמצטרפי, אבל בתרי בי דינא לא מצטרפי (ב"ב קסה, ב).

אבל "הלכך" נרשמת לארמית:

3. ור"מ מספקא ליה אי תפיס. אי לא תפיס. הלכך לא יגע בהן עד שיבא אליהו (סנה' מה, א).

מלות חיבור שמצד עצמן ארמיות הן, אין רושמים להן ערך אפילו הן באות בין דיבורים עבריים. כך הן מליות הקשורות עם ד... : אי ד... אע"ג ד... היכא ד... כגון ד... בגין ד... מכיון ד... מאחר ד... סכלל ד... סמאי ד... משום ד... נהי ד... עד ד... וכיו"ב; וכן המליות: אטו, אי, אי הכי, אי נמי, אלמא, דלמא, הכא נמי, הכי נמי, מי, מיהא, מיהו, מכדי וכיו"ב. דרך משל:

4. אלא בטומאת מת, ולא כגון שנטמאו בעלים במת. אלמא נטמאו בעלים במת שלחין קרבנותיהן (זבחי' כג, ב).

5. וכי עשה שליחותו דבעל הבית בעל הבית מיהא מעל (קיד' מב,ב).
6. נהי דלא נכפלו בשמות אבל נכפלו ביופי (ב"ב טז,ב).
- מלות חיבור אחדות עתים נראות סמש כחלק מן הדיבור שאחריהן, אף על פי כן, לפי שארמיות הן, מציעים אנו לא לראותן כחלק מדיבור עברי ולא לרשום להן ערך:
7. אנשים כי נתכוונו זה לזה אע"ג דיש אסון באשה יענשו. כי נתכוונו לאשה עצמה לא יענשו (ב"ב סא,א).
8. אם הוא נסכר. בניו ובנותיו מי נסכרין (קיד' כב,א).
9. תבעו שומר והודה. תבעוהו בעלים וכפר והביאו עדים. מי נפטר הגנב בהודאת שומר (ב"ב קח,ב).
- וכך בתיבת "השתא" הבאה בתפקיד מלת חיבור:
10. השתא כתב אות אחת פטור. הגיה אות אחת חייב (שבת קד,ב).
11. השתא אביה מקבל קידושה דכת' "את בתי". ואייה תשקול כספא (כת' מו,ב).
בצירוף "השתא... מיבעיא":
12. השתא מי שהוציאוהו עכו"ם אין לו אלא ד' אמות. יצא לדעת מיבעיא (עיר' מא,ב).
בצירוף "השתא... לא כל שכן":
13. השתא לפני מלך בשר ודם אין עושין כן. לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה לא כל שכן (פסח' עה,ב).
בצירוף "השתא יש לומר":
14. השתא יש לומר. טבהמה לבהמה סתמא הוי מועד. מאדם לבהמה צריכא למימר דהוי מועד (ב"ב לז,ב).
- מלת החיבור "הואיל ו...", לפי שמקורה עברית והצורן "ו" אין בו הכרע אם עברית או ארמית הוא, נרשמה לעברית לפני דיבור עברי ולארמית לפני דיבור ארמי:
15. וזה הואיל וצפורן יושבת לו בגבו אימר ארי דרסו (חולין נג,א).
16. הואיל ואשתרי אשתרי (זבח' לב,ב).
- בדיבור (15) "הואיל" לפני דיבור עברי, ולפיכך נרשמה לעברית; בדיבור (16) לפני דיבור ארמי, ולפיכך נרשמה לארמית.
- הוא הדין בתיבת "אם". בארמית המזרחית "אם" נדירה, לפיכך לפני דיבור עברי נרשמה לעברית:
17. אם סמוך נתחייבתי לך. נידוי מי נתחייבתי לך (מו"ק יז,א).
לפני דיבור ארמי נרשמה לארמית:
18. יהי אכיל מדיליה ושתי מדיליה ורזוהי גליין. אם גניב לא מצלח (שבת קנו,א).
אם מלת החיבור אין בה הכרע אם עברית או ארמית היא (כגון: או, אלא, הא), רואים אותה כחלק מסתם התלמוד והיא נרשמת לארמית:
19. בשלמא הזיק עד שלא חב נזקין קדמו. אלא חב עד שלא הזיק בעל חוב קדם (ב"ב לג,ב).
20. רב צלי של שבת בערב שבת. אומר קדושה על הכוס או אינו אומר קדושה על הכוס (ברכי' כז,ב).
21. אין מעכבין את התינוקות מלתקוע. הא נשים מעכבין (עיר' צו,ב).
אבל אם הדיבור כולו נמסר כמימרא של אמורא, מלת החיבור נרשמת לעברית:
22. בעא מיניה אביי מרבא. חמשה שגבו את עירובן. כשמולכין את עירובן למקום אחר עירוב אחד לכולן או צריכין עירוב לכל אחד ואחד (עיר' עג,א).
שתי מלות החיבור "אילו", "אפילו", שהן עבריות וארמיות, אין אנו יודעים אם לנהוג בהן דין מלות החיבור האחרות שהן עבריות וארמיות (או, אלא, הא), ולראותן חלק מסתם התלמוד, ולפיכך תירשמה לארמית בכל מקום (אלא אם כן באות הן בתוך מימרה של אמורא), או שמא יש לראות שתי תיבות אלו כחלק מן הדיבור הסמוך מיד לאחריהן ולרשמן ללשונו.

23. אי במפוזרין. מאי איריא מקום שהרבים מצויין שם. אפילו אין הרבים מצויין שם (ב"מ כד, א).
24. אמר רב יהודה. לא שנו אלא במקום שאין עשויים לחזק. אבל במקום שעשויין לחזק אינו חייב לבער. מכלל דפחות מכזית אפילו במקום שאין עשוי לחזק חייב לבער (פסח' מה, א).
25. אלא למאן דאמי'. אשו משום ממונו. אילו מסר שורו לחרש שוטה וקטן הכי נמי דלא מיחייב (ב"ק כב, ב).
26. דאילו בכל הזבחים ערל וטמא משלחין קרבנותיהן ואילו בפסח ערל וטמא אין משלחין קרבנותיהן (פסח' סב, א).
- אבל אם הדיבור שאחריהן ארמי - רושמים אותן לארמית, אפילו במקום שהתיבה שלאחר מלת החיבור עברית היא:
27. צרתה בעיא חליצה. אילנות אפילו חליצה לא בעיא (יבמ' יב, א).
28. נשים פטורות צרותיהן. ואילו פטורות ופטורות לא קתני (יבמ' ח, א).
- עוד אפשר לנהוג במלות החיבור דין זה: אם הדיבור הבא אחריהן עברי ואפשר לראותו טובאה, מונח המשמש בהלכה וכיו"ב - מלת החיבור שייכת לגוף הדיון התלמודי וארמית היא; אם אי אפשר לראותו טובאה - מלת החיבור היא חלק מן הדיבור העברי ועברית היא. אך לפי שלא תמיד אפשר לדעת אם הדיבור העברי טובאה הוא אם לאו, איננו יודעים אם השימוש בקנה-מידה זה מעשי.
- המבנה "מה... אף..." אנו רואים כעברי, שכן התיבות "מה" ו"אף" נדירות בארמית הבבלית. זה אפוא מונח עברי המשמש במשא ומתן הארמי שבתלמוד (כך שליינגר, שם, עמ' 165).
29. גמר שבת שבת משבת בראשית. מה להלן היא אסורה לפנייה ולאחריה מותרין. אף כאן היא אסורה לפנייה ולאחריה מותרין (מ"ק ד, א).
- תיבות "מה להלן" "אף כאן" נרשמו לעברית. אם אחר "מה... אף..." תיבות ארמיות, רק "מה", "אף" נרשמות לעברית והשאר לארמית:
30. והא דומיא דטראות נגעים קתני. מה התם כולו לחיובא. אף הכא נמי כולו לחיובא (שבת ב, ב).

בעית הארמית בירושלמי

- בדיבורים ארמיים בבבלי, כפי שראינו, באים לעתים קרובות טובאות ומונחי הלכה עבריים. דיבורים מסוג זה מצויים פחות בירושלמי. לפיכך נראה לנו ששתם דיבור בירושלמי לשונו אחידה.
- תיבות שאין בהן הכרע אם עבריות או ארמיות הן, והן דיבורים לעצמם, נרשמו לארמית, כגון (כל הטובאות מירוש' תרומות, אלא אם כן מצוין אחרת):
1. אמ' לון ר' יוסי. אף אנא אמר כן. למת. שדרכו לפתוח (מא, ב).
  2. נטל סאה ונתן סאה כשר. עד חיינן. ר' אבהו בשם ר' יוחנן. עד רובו שלמקוה (מג, ד).
  3. אמ' ר' יונה. כת' "וכל חלבו את מקדשו ממנו". דבר שאת מרים ממנו שאם יפול לתוכו מקדשו. וכמה הוא. אחד ממאה (מב, ד).
  4. מה. קצירה כדרך הקוצרים או אפילו כל שהוא (פאה יז, ד).
- דיבור שבו תיבות עבריות ותיבות שאין בהן הכרע, אבל אין בו תיבות ארמיות - בירושלמי נחשב עברית ותיבות אלו שאין בהן הכרע נרשמות לעברית. כגון במקום שנשוא פועל אין בו הכרע:
5. לא אמר ר' ליעזר אלא מפני גדירה (מג, ב).
  - בדיבור מטיפוס "א ב הוא":
  6. חלוט מחוסר מעשה ידי האור הוא (ע"ז מב, א).

7. אמ' ר' יוחנן. לית כאן נזירות. נזירות חובה היא (מגי' עבג). אבל השלילה "לאו..." הוא נרשמת לארמית;
8. אמ' רב מתניה. בנא על המסורת ביניהון. ואשת אחיו לאו יבמתו היא (מדב). "מהו" - נרשם לעברית;
9. בעון קומי ר' אבהו. יין שנתבשל ונתגלה מהו (מהג). גם בדיבורים בלי אוגז או בדיבורים חסרים, שבהם מונחים עבריים בלבד, תיבות שאין בהן הכרע נרשמות לעברית;
10. ר' יודן בעי. ואף לענין שאר הדברים כן (מהב).
11. במעמידו על תרומתו. ר' ירמיה בשם ר' אילא. כאן בשני רעבון. כאן בשני שובע (מתא).
12. דר' שמעון היא, אי דר' שמעון. למה לי עראי. אפילו קבע (מוד).
13. מה טעמיה דר' יהודה הנשיא. משם קנס (פאה טזג).
14. מה בין פת מה בין מים. כאן האור שולט וכאן אין האור שולט (מהד). דיבורים מעין אלו בתלמוד בבלי, אם באו בסתם התלמוד. ראינו כארמית, היינו כדיבורים שעיקרם ארמית ובהם מובאות, מונחים עבריים וכיו"ב, ורק אם באו כמימרה של אמורא ראינו אותם כאילו נאמרו בלשון אחת, עברית, אך בירושלמי, שדיבוריו אחידים יותר, אנו נוטים לראות דיבורים מסוג זה, במקום שבאות בהם גם תיבות עבריות ודאיות, כאמורים בלשון אחת, היינו עברית.
- לעומת זה, מלות חיבור שבין דיבורים, ושאין בהן בגופן הכרע, נראה לנו לנהוג בהן אותו דין שנהגנו בבבלי, היינו: לראותן ארמית אם באות הן בדיבור התלמוד סתם, ולא במימרה של אמורא;
15. הדא דאת אמר בתבשיל שאין דרכו לתת לתוכו יין וחומץ. הא דבר בריא שנתן אסור אפ' בהנייה (ע"ז מדד).
16. היך עבידה. בצל שלחולין שנתנו לתוך עדשים שלתרומה. אפילו כן עדשים צופרות אותו שלא יבלע (מוג).
17. מיי כדון. שכן אדם מפריש על בתו קטנה. מכיון שהשיאה לא כבר יצאה מרשות אביה. אלא שכן אדם מפריש על אשתו חרשת (פסח' להג).
18. מה את עבד ליה. בתורם את שאינו שלו או בתורם את שלחבירו (מב).

נספח ג

תיקונים

לחוברת "ההבחנה בין עברית לבין ארמית בתלמוד הבבלי והירושלמי"
שנעשו בדיונים עם חברים במועצת המערכת

בארבע הישיבות שנתקיימו נידונו כל ארבעת פרקי הרשימה: פרק א (51 משפטים),
 פרק ב (35 משפטים), פרק ג (30 משפטים), והפרק על הירושלמי (18 משפטים). ואלו
 העניינים שהוחלט לשנותם בהצעה שהוגשה לפנייהם ברשימה:
 פרק א, משפטים 24-25. נקבע שאין הכתיב (מודה-מודי, מרבה-מרבי) עשוי לשמש
 קנה-מידה להכרעה לשונית.

פרק א, משפטים 46-49. נקבע שאין להבחין בין סתם התלמוד ובין דיבור של
 אמורא. אין להכריע לפי שיקול ספרותי זה.

פרק א, משפט 50. הוכרע שאין קריאת בני תימן בדיבור כגון "אבל כעכין לא" בוחן
 לארמיות של "לא". לפיכך תירשם בהקשר מעין זה תיבת "לא" לעברית.

פרק ב, משפט 4. הוכרע שלא ישמש הכתיב (חבלא-חבלה) קנה-מידה להכרעה
 לשונית, אלא צריך להכריע לפי ההקשר.

פרק ב, משפטים 9-12. הוכרע לראות כל "לאו" במשמעות 'מצות לא תעשה' עברית
 (חוץ מן צורות ארמיות מובהקות, כגון "לאוי" בריבוי).

פרק ג, משפטים 10-13. הוכרע שבמשפטים כגון 11, 12 תיבת "השתא" היא חלק מן
 הדיון הארמי הרחב ואין לרשמה; אבל במשפטים כגון 10, 13 תיבת
 "השתא" היא חלק מדיבור עברי ויש לרשמה כמלה ארמית שאולה בעברית.

פרק ג, משפט 16. נקבע שהמלים "הואיל ו...", "הואיל וכך", "הילכך". שמקורן עברי,
 תירשמנה תמיד לעברית.

פרק ג, משפטים 20-22. הוכרע שמלות החיבור "או", "הא", כשהן באות בין
 משפטים עבריים, יש לרשום לעברית.

פרק ג, משפט 30. הצירוף "מה... אף" בהקשר עברי יירשם לעברית; בהקשר ארמי -
 לארמית.

ירושלמי, משפטים 1-4. תיבות "מה", "למה", "עד היכן", "וכמה הוא", כדיבורים
 לעצמם, הוכרע לרשום לעברית, לפי ההקשר.

ירושלמי, משפט 8. ביטוי השלילה "לאו... הוא" הוכרע לרשום לעברית.

ישיבת מועצת המערכת נתכנסה במסגרת הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, שנערך בירושלים בחודש מנחם-אב התשל"ז. ניתנו ארבע הרצאות והוגשה סקירה על המפעל והעבודה הנעשית בו. ההרצאות והסקירה פורסמו ב"לשונו" מב (תשל"ח), עמ' 59-9. ואלו ההרצאות:

ש' אברמסון, "המילון ההיסטורי".

ז' בן-חיים, "מבעיותיו של המילון ההיסטורי ללשוו העברית בין קונגרס לקונגרס".

מ' מישור, "למיון המובאות בערך סילוני".

א' ליונשטם, "עיבוד ספרותם של הקראים במילון ההיסטורי ללשוו העברית".

שנת התשל"ט

מצב העבודה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית לסוף התשל"ט סקירה מוגשת לישיבת מועצת המערכת

מאז נתכנסה מועצת מערכת המילון ההיסטורי במלואה בט' בניסן התשל"ז נמסרו דינים וחשבונות על מצב המפעל ונערכו דיונים פומביים פעמיים: בקונגרס האחרון למדעי היהדות באב התשל"ז ובכינוס הבינלאומי למחקר ספרותי ובלשני בסיוע המחשב, שנתקיים בארצנו באייר התשל"ט. לשני הכינוסים הוגשו סקירות בכתב ובשניהם יוחדו ישיבות למפעלנו, הושמעו בהם הרצאות על בעיות במילון ונערכו ויכוחים. חלק מחברי מועצת המערכת בא לישיבות האלה, המשא והמתן בקונגרס למדעי היהדות פורסם ב"לשונו" מב (תשל"ח), 9-59, והמשא והמתן בכינוס הבינלאומי למחקר ספרותי ובלשני בסיוע המחשב יתפרסם בקרוב בחוברת שתצא לאור על ידי אוניברסיטת תל-אביב (באנגלית).¹

בתוך התקופה הזאת נתקיימה התייעצות (בכ"ב בכסלו התשל"ח) עם כמה מחברי המועצה - האדונים א"א אורבך, ע"צ מלמד וא"ש רוזנטל - בדבר עיבוד מדרשים נוספים והכללתם ב"ספר המקורות" וכן לבחירת כתבי-יד למדרשים שונים. תוצאת ההתייעצות הייתה תוספת של מקורות אחדים לעיבוד במפעל (ראה נספח).

לישיבת המועצה הזאת אנו מגישים סקירה בכתב על מצב העבודה במפעל לסוף התשל"ט, ואנו מבקשים לציין במיוחד את שנתחדש לאחר הגשת הסקירה האחרונה ואת השינויים שחלו בעבודתנו בהתשל"ט, שינויים שיקבעו את מהלך העבודה לפחות בשנת התש"ם.

א. מדור הספרות העתיקה

1. התלמודים והמדרשים (תקופות ה-ז)

המטרה: בשנת התשל"ב החליטה המועצה, כי יילקחו המובאות מספרות זו על דרך הבררה - ולא במיציגי גמור - והוקצבו לה 3,500,000 מובאות בקירוב מכלל 5,000,000 מובאות עבריות צפויים, ומתוך זה בשלב הראשון נועדו לעיבוד כ-1,700,000 מובאות. העבודה החלה על פי תכנית זו בשנת התשל"ה. במשך הזמן נתברר שעלינו להכניס שינוי בתכניתנו על ידי בררה אחרת של מסכתות ושל כתבי-היד, ועל ידי כך גדלה כמות המובאות הצפויה לכדי 2,300,000. הטבלה שלהלן מלמדת שמתוך הסכום האמור כ-1,800,000 מובאות נתונות בעיבוד וכחצי מיליון מובאות עדיין לא הוחל בעיבודן.

1. החוברת יצאה לאור בשנת 1939:

Z. Malachi, ed., *Proceedings of the International Conference on Literary and Linguistic Computing*, Tel Aviv 1979; ובה ארבעה מאמרים על המילון ההיסטורי (עמ' 109-140):
Z. Ben-Hayyim, *The Historical Dictionary of the Hebrew Language*
I. Yeivin, *Computer-Assisted Pre-Edition of Hebrew Manuscripts*
R. Merkin, *A Computer-assisted Analysis of a Hebrew Writer's Vocabulary*
Z. Busharia, *Computerized Lemmatization of Non-Vocalized Hebrew Texts*

אנו שואפים, וקרבים למטרה, שהחומר המעובד יסתכם באוסף שיתמזג עם האוסף השלם לתקופות ג-ד (200 לפני הספירה-300 לספירה), ויכיל כ-3,100,000 מובאות. ואם נכלול בו גם את הספרות הקראית יסתכם מספר המובאות לכדי 3,650,000. כמות זו של עדויות קרובה לנקודת הרוויה בהכנת החומר לחיבור מילון לתקופה של 1,200 שנה למאז חתימת המקרא.

והרי כאן הפירוט בסוג זה:

תלמוד בבלי. מתוך 37 המסכתות המצויות בבבלי (ובהן 840,000 תיבות עבריות) נקבעו לעיבוד 24 מסכתות (אחת מהן, מסכת "נדרים", מעובדת לא בשלמותה אלא בחלקה, כלומר באותם החלקים שיש להם כתיביד משובחים). במסכתות הנמצאות בעיבוד יש בסך הכול 447,000 תיבות עבריות. שאר המסכתות (ובהן 393,000 תיבות) לא תעובדנה בשלב זה.

תלמוד ירושלמי. נקבע לעיבוד כל הירושלמי (39 מסכתות, ובהן 402,000 תיבות).

מדרשים. נקבעו לעיבוד רוב המדרשים החשובים שבתקופות אלו, הן הגדולים כגון: בראשית רבה, שמות רבה, ויקרא רבה, דברים רבה, פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא רבתי, שיר השירים רבה, אבות דר' נתן, מסכתות קטנות, תנחומא, פרקי ר' אליעזר, מדרש אגור, אליהו רבה וזוטא, מדרש תהלים, וכן יוסיפון; והן מדרשים קטנים, ביחוד אלו שנתפרסמו לפי קטעי גנוזה. בכל המדרשים שנתחברו בתקופות אלו יש בסך הכול כ-1,537,000 תיבות. נקבעו לעיבוד מלא מדרשים שבהם 1,442,000 תיבות (943,000 במדרשים הנמצאים בעיבוד, 499,000 במדרשים שעדיין לא הוחל בעיבודם), ואילו מדרשים אחרים שבהם 95,000 תיבות לא יעובדו בשלב זה.

סיכום העבודה בתלמודים ומדרשים בטבלה זו:

ס"ה	לא יעובדו בשלב זה	עדיין לא הוחל בעיבוד	בעיבוד	
840,000	393,000		447,000	תלמוד בבלי
402,000			402,000	תלמוד ירושלמי
1,537,000	95,000	499,000	943,000	המדרשים
<u>2,779,000</u>	<u>488,000</u>	<u>499,000</u>	<u>1,792,000</u>	

הערה: המונח "בעיבוד" רחב וכולל שני שלבים עיקריים: (א) התקנה מדעית של המקור, והיא כולה עבודת העובדים המדעיים, מייגעת וממושכת; (ב) כתיבת הערכים הנעשית בסיוע המחשב. בשעה זו - מטעמים שיוזכרו בסעיף המיכון - העיבוד כולל בעיקר את שלב א, ואילו תכניות המחשב עדיין לא הושלמו לפרטיהן, אך תקוותנו שבשנת התש"ם ייכתבו ערכים למקורות רבים מתוך אלו שכבר הותקנו.

2. ספרות הקראים

כמעט כל המקורות בסוג זה נמצאים בעיבוד. בכל המקורות שנקבעו לעיבוד יש 566,000 תיבות. מהם נמצאים בעיבוד מקורות שבהם 522,000 תיבות. עדיין לא הוחל בעיבודם של מקורות שבהם 44,000 תיבות. בסוג ספרות זו בעיקר הגב' ליונשטם עוסקת,

אך בשלבי הגהת הטקסט ורישום הערכים עוסקים גם שאר העובדים. העבודה בסוג זה עשויה להסתיים באותו זמן בקירוב שבו תסתיים העבודה בסוג התלמוד והמדרשים.

3. תעודות וכתובות

בסוג זה שתי קבוצות של מקורות:

- (א) כתובות (ספר המקורות, סוג כ, עמ' 41 ואילך). במקורות סוג זה כ-2,000 תיבות. נמצאות בעיבוד.
- (ב) תעודות (שטרות, מעשי בית דין, קולופונים וכו'), ספר המקורות, סוג ש, עמ' 219). במקורות סוג זה כ-3,000 תיבות. עדיין לא הוחל בעיבודם.

4. שאר סוגי הספרות

גאונים, מסורה ודקדוק. עדיין לא הוחל בעיבודם.

פיוט. בסוג גדול זה, שבמקורותיו כ-600,000 תיבות, עדיין לא הוחל בעיבוד סדיר, אבל עבודה נעשית בשלוש קבוצות סקורות, לפי צורכי חוקרים שהמפעל קשר עמם קשרי עבודה:

(א) יצירותיהם של פייטנים אחדים עובדו בתקופה הראשונה של עבודת המילון. עיבודים אלו טעונים בדיקה והתאמה לשיטת העבודה והמיכון הנוהגת היום. פייטנים אלו הם: ינאי, שמעון בר מגס, נחמיה בן הימן בן שלמה הנשיא (סך הכול כ-58,000 תיבות).

(ב) שני מקורות נמצאים בעיבוד בשיטה הנוהגת היום: פיוטי הדותה; מגילת אחימעץ (13,000 תיבות).

(ג) פיוטיהם של פייטנים אחדים נמצאים בעיבוד בשיתוף פעולה בין המילון ההיסטורי ובין חוקרי פיוט שמלאכתם בכך. חוקרים אלו עוסקים במקורות שגם המילון ההיסטורי מעוניין בהם. הם עוזרים למילון ההיסטורי להתקן מקורות בשיטה הנקוטה במילון, ובתמורה תועמדה לרשותם קונקורדנציות של מקורות אלו.

חוקרי הפיוט המשתפים היום פעולה עמנו הם: ד"ר י' יהלום - עוסק בהתקנת פיוטי שמואל השלישי, פיוטי עלון ופיוטים לכבוד אברהם. מר נחום וייסנשטרן - עוסק בהתקנת פיוטי יוחנן הכהן בן יהושע, במסגרת עבודת המחקר שלו לשם קבלת תואר דוקטור. במקורות אלו כ-43,000 תיבות, ובסך הכול מצויים בעיבוד 114,000 תיבות בסוג הפיוט. שיתוף הפעולה עם חוקרים אלו מאפשר לנו לא בלבד ליהנות מעצתם בזיהוי הפיוטים, קביעת כתבי-היד החשובים וכו', אלא גם לקנות ניסיון בעבודה בסוג זה של הפיוטים, שבעיות מיוחדות בו: כתבי-היד סרובים, מקצתם קטעי גניזה לא שלמים, מטושטשים וכו"ב.

5. ספרות הפילוסופיה

לפני כשנתיים התחלנו בשיתוף פעולה עם החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית ביזמתו של ד"ר רוזנברג, בתנאים דומים לאלו שבסוג ספרות הפיוט. אמנם המקורות בסוג זה מאוחרים לתקופת "ספר המקורות", אך לפי שיתוף הפעולה מאפשר למילון ההיסטורי ליהנות מידיעותיהם של המלומדים בתחום זה בקביעת המקורות וכתבי-היד המשובחים שלהם, וחלק מן העבודה (הגהת הטקסט, רישום הערך) נעשה בידיהם - יש בו תועלת מרובה למילון בעתיד, שכן על ידי כך נאסף במערכת המילון מקצת חומר לתקופות

הבאות. מסיבות שאינן תלויות בנו עבודה משותפת זו מתנהלת באטיות יתרה.

המקורות בסוג זה המצויים בעיבוד הם:

- (1) פירוש ל"איגרת אפשרות הדבקות" לאבן רשד, מאת משה נרבוני, (2) תרגום "קיצור מלאכת ההיגיון" לאבן רשד, מאת יעקב בן סכיר, (3) תרגום ספר "הפלת ההפלה" לאבן רשד, (4) תרגום "כללי ספר הנפש" לאבן רשד. ובהם בסך הכול כ-100,000 תיבות.

פירוט המקורות העיקריים הנמצאים בעיבוד במדור הספרות העתיקה בא ב"לשונו" מב (תשל"ח), 51-55 (בינתיים נוספו עליהם עוד כמה מקורות).

6. מפעל הניקוד

מפעל "אוצר מלים וצורותיהן לפי תעודות שבכתב" יסודו בשיתוף פעולה בין המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ובין אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע. העבודה במפעל נמשכה ארבע שנים בקירוב (שנת התשל"א-טבת התשל"ה), ובתקופה זו עובדו כ-12 כתבי-יד ו-170 קטעי גניזה, ונרשמו כ-34,000 כרטיסים. העבודה במפעל נפסקה בגלל הפסקת שיתוף הפעולה מצד אוניברסיטת בן-גוריון.

בשנת התשל"ח החליטה האקדמיה לחדש את המפעל גם בלא שיתוף אוניברסיטת בן-גוריון, מפני חשיבותו להשלמת הנתונים בקביעת צורת הערכים, ולראות בו חלק מן העבודה הרגילה במילון הנעשית בין כותלי האקדמיה ללשון העברית בירושלים. שתי עובדות הוקצו למפעל זה ועסקו בעיקר בהגהת החומר שנשאר באמצע תהליכי העבודה, וברישום כרטיסים מתוך כ"י פרמה א של המשנה (נרשמו כ-2,000 כרטיסים). בינתיים הופסקה העבודה, והעובדות הנ"ל עוסקות בעבודה הרגילה במילון כדי לקדם את עיבוד מקורות התלמוד והסדרש בתקופות ה-ז, משנצטבר חומר רב הדורש כתיבת ערכים.

7. השירות לציבור

בישיבה האחרונה של המועצה העליונה את הבעיה, "מה ניתן לעשות בפרי עמלנו במשך שנים כדי להעמידו לרשות המחקר... בלא שתיפגם זכות היוצרים של המפעל ושל האקדמיה ובלא שיקופח עיקר מטרטנו, כלומר הכנת המילון ההיסטורי". התשובה שניתנה במפעלים דומים, והיא פרסום בדפוס של החומר הגולמי, כלומר רשימת הערכים, אינה בגדר האפשר בחברתנו (ר' "לשונו" מב, תשל"ח, עמ' 21 ואילך), אך בכל זאת אנו משתדלים להעמיד לרשות המחקר ולמפעלים מדעיים חומרים שנאגרו במפעלנו, כמובן כמידת יכולתנו הצנועה:

(א) מפעל ה"אונימסטיקון של ארץ ישראל ע"פ מקורות עבריים-ארמיים בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד", מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ובפיקוחו של ד"ר ישראל לוי, יקבל סמפעלנו רשימת כל שמות המקומות הנזכרים במקורות שעובדו במילון ההיסטורי בצירוף הקשר מתאים. הוצאות שליפת החומר והכנת התכניות המיוחדות הדרושות לכך ואינן במפעל ישולמו על ידי האקדמיה למדעים.

(ב) מערכת המילון ההיסטורי החליטה להעמיד לרשות המילון הכולל לארמית הגלילית של ד"ר מיכאל סוקולוף מאוניברסיטת בראילן את החומר הארמי שבטקסטים של המקורות שעובדו ושעובדו במרוצת הזמן במערכת המילון (התלמוד הירושלמי, מדרשי ארץ ישראל), בתנאי שד"ר סוקולוף יכסה את ההוצאות הכרוכות בשליפת החומר הדרוש לו מן המחשב, וירשום את הערכים למלים שבטקסטים בהתאמה, עד כמה שאפשר, לשיטה הנקוטה במפעל המילון ההיסטורי, ויעמיד לרשות האקדמיה

העתק של סרט הקונקורדנציה שיכון לטקסטים הנ"ל.

(ג) **עיצוב אותיות למחשב.** הוסכם על שיתוף פעולה בין האקדמיה ליב"ם בעיצוב מערכת שלמה של אותיות וניקוד מלא לצורך מדפסת הלייזר החדשה של יב"ם. אותיות אלו תשמשה גם לצורכי עבודת המילון, ובכך תתרחבנה אפשרויות העיבוד וההדפסה של מקורות מנוקדים. בעבודה זו עסק בעיקר מר מישור, והיא נעשתה לשיעור רצונם של כל העתידים להשתמש במערכת הניקוד. אפשר שבעתיד תשממש מערכת זו של אותיות וניקוד בעבודות הרגילות של המילון ההיסטורי. בינתיים היא כבר משמשת בניקוד עבודת המונחים של האקדמיה, ששולבה במדור הספרות החדשה.

8. תכנית העבודה לשנת התש"ם

(א) כרגיל נעשית העבודה המדעית במדור זה על ידי 11 עובדים מדעיים בשמונה משרות וחצי. הואיל ובשנת התש"ם תצטמצם העבודה במדור הספרות החדשה, יועסקו שני עובדים מדעיים של המדור ההוא במדור הספרות העתיקה ואנו מקווים לזרז על ידי כך את כתיבת הערכים מן המקורות שנגמר בהם שלב העיבוד הראשון. דבר זה יקצר לפחות ברבע שנה את גמר העיבוד של החומר במדור הזה. לפי שעה תעוכב העבודה במפעל הניקוד.

(ב) בשלהי התשל"ט התחלנו בהכנת "ערכים לדוגמה". אמנם אין בידנו כל חומר המובאות למילון ההיסטורי עד לימינו אנו, בכל זאת סבורים אנו שלאחר שנות הכנה מרובות ופיתוח שיטות האיסוף והעיבוד, הגיעה השעה לגבש הצעה של צורת ערך מילוני במילון אגב בירור הבעיות העיקריות בחיבורו, והן: (א) מבנה הערך, כלומר אילו מדורים יכיל; (ב) אופן השימוש בחומר המובאות שהוכנו במחשב, הווה אומר בעית סינון הנתונים המרובים והעלאת אותם שיוצגו במילון; (ג) ערכי משנה המורכבים משתי מלים ויותר בשעה שהנתונים במחשב ערוכים לפי מלה אחת, וכן שאלות אחרות. לצורך פעולה זו הקצינו שני ימי עבודה של העובדים המדעיים (הגב' פנינה חנני והאי' מרדכי מישור), שיסייעו עם העורך. אנו מקווים שיעלה בידנו לחבר שלושה שורשים, על כל נגזריהם בפועל ובשם, עד גמר שנת התש"ם². כוונתנו להביא לידי דיון פומבי במבנה ובתוכן של ערך מילוני במילון ההיסטורי - לכשיושלמו הערכים לדוגמה.

ב. מדור הספרות החדשה (למנ 1750 ואילך)

1. סמוך להתכנסות הקונגרס העולמי האחרון למדעי היהדות בהתשל"ז נסתיימה הכנתה של המחברת הראשונה של "ספר המקורות לתקופה שמנ 1750 ואילך", הכוללת ספרות יפה בלבד למנ 1860 ועד 1920. המחברת הופצה, כנהוג, בקרב אנשי המקצוע לעיון ולחוות דעה בימי הקונגרס ולאחריהם. לצערנו, המגיבים על המבחר המוצע בה היו מועטים בלבד. בעינינו אפוא השתיקה כהודאה בטיב המבחר ובעקרונותיו המפורשים במחברת. המדור יתחיל לעבד את המקורות המנויים במחברת באופן שיטתי לאחר

2. החוברת "השורש ערב, מחברת לדוגמה" יצאה לאור כחוברת ג-T בכרך מו (תשמ"ב), של "לשונו".

שיסיים את עיבוד המקורות בסוג הספרות המדעית (קבוצה ד של חטיבה ב, עיין להלן). שכן קבענו לעצמנו להיסנע ספיוז עבודתנו במקורות שונים שאינם מצטרפים לחטיבה עניינית אחת, ולרכז את סאמצינו בעיבוד חטיבות של מקורות, שניתן להפיק מהם רשימות מובאות סדורות בסדר א"ב העוסדות כביכול לעצמן, בדומה לאוסף שבמפעל לספרות התנאים. איננו רחוקים מהשלמת האיסוף בסוג הספרות האמור, וכשיושלם תחל עבודה סדירה במקורות שנמנו במחברת האמורה (עבודה "ארעית" במקור זה או זה הכלול במחברת כבר נעשתה לפני שנים).

2. מדור הספרות החדשה נטל על עצמו פעולה נוספת שמלכתחילה לא נועדה לו, והיא הכנת "קובץ המונחים" שקבעו ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית במשך תשעים שנה בקירוב. בכך החלה המזכירות המדעית של האקדמיה לפני כמה שנים ונסתייעה במדור הטיכון, שהעלה מספר מילונים על המחשב. משנפסקה פעולה זו מחוסר תקציב ומחוסר כוח אדם, ועצם הפעולה חשובה למלאכת המינוח של האקדמיה בוועדותיה ובמליאה, ראינו שרק מפעל המילון יוכל להרים את המשא הזה. עצם הפעולה משתלבת מבחינה מדעית בתכנית המדור הזה, שהרי מילוני ועד הלשון והאקדמיה ורשימות המונחים שלהם הם מקור חשוב להכרת לשון המדעים מאז חידוש הדיבור ועד ימינו. לפעולה זו חברת יב"ם מסייעת סיוע חומרי ניכר על ידי ביצוע תהליכי העיבוד במחשב על חשבונה ובכליה. לעומת זאת על האקדמיה לספק את כוח האדם (א) בעריכת החומר למחשב (וב) בעבודת התכנות.

זמן ניכר נמשכה הכנת התכנית המדעית המצריכה תיאום פעולה בין המדור והמזכירות המדעית. לצורך פעולה זו הוקצתה עובדת אחת מן המדור (גבי גרינברג), העוסקת בהתקנת המילונים והאחדתם לפי הכללים שהונחו ביסוד התכנית.

3. מרכז המדור, ד"ר מירקין, יצא בחודש אב התשל"ט לשנת השתלמות בקמברידג' שבאנגליה. הוכרחנו אפוא לשנות מתכנית הפעולה הרגילה של המדור למשך זמן העדרו מן המפעל. לפיכך בשנת התש"ם (א) תימשך הכנת "קובץ המונחים" כסדרה; (ב) יוקפא בדרך כלל עיבוד המקורות הספרותיים, רק יושלמו ההגהות בחומר הנתון כבר בעיבוד המחשב, לפי תכניות שסוכמו עם מרכז המדור. העובדים העוסקים כרגיל בעיבוד המקורות הספרותיים יתפנו להשתתף בפעולות המדור לספרות העתיקה, כאמור לעיל. על פי חישוב העבודה הצריכה עדיין עשייה במדור זה יעברו העובדים המדעיים למדור הספרות העתיקה בראשית מרחשוון, והרי כאן תיאור מפורט:

1. המקורות הספרותיים

במשך 10 שנות קיומו של מדור הספרות החדשה נבחרו ועובדו במחשב כ-160 מקורות מ-11 סוגי ספרות שונים, וסך כל מובאותיהם כ-3,200,000. מקורות אלה נמצאים בשלבי עיבוד שונים, ואפשר למייןם לשלוש חטיבות:

חטיבה א: 63 מקורות (841,000 מובאות), שעבודם נשלם לפני שנים אחדות, והם נתונים ב-150 כרכים של קונקורדנציות ומפתחות מילוניים, דקדוקיים וסטאטיסטיים.

חטיבה ב: 14 מקורות, שעבודם נשלם והולך בימים אלה, והם מכילים כ-520,000 מובאות.

חטיבה ג: כ-80 מקורות, מנוקבים ומוגהים ברובם, שעדיין לא עובדו עיבוד מילוני. מקורות אלה מכילים כ-1,857,000 מובאות.

העבודה בחטיבה ב. בתקופה שמן הישיבה הקודמת של מועצת המערכת של המילון ההיסטורי (ט' בניסן התשל"ז) ועד היום התרכזה עבודת המדור בעיבודן של 4 קבוצות של מקורות חטיבה ב לפי הפירוט שלהלן:

- (1) קבוצה א של מקורות (חיבורי ליליינבלום), ובה 99,720 תיבות - נבדקו ועודכנו ערכי התיבות ונשלם עיבודה של קבוצה זו.
- (2) קבוצה ב של מקורות (חיבורי ש"י אברמוביץ), ובה 116,395 תיבות - נסתיים רישום עריכתן של התיבות. גם כאן נבדקו ועודכנו ערכי התיבות ונשלם עיבודה של קבוצה זו.
- (3) קבוצה ג של מקורות (חיבורים מספרות החסידות וכן חיבורו של פרל "בוהן צדיק"), ובה 113,045 תיבות - נסתיים רישום עריכתן של התיבות, ואף כאן נשלמה עבודת הבדיקה והעדכון של הערכים.
- (4) קבוצה ד של מקורות (חמישה ספרי רפואה: לפין, "רפואות העם", פרקים 19-36; לפין, "מודע לבינה"; סטודנצקי, "רופא הילדים"; סטודנצקי, "ארחות חיים"; גורדון, "דרכי הרפואה"), ובה כ-190,580 תיבות. בימים אלה מסתיימת עבודת בדיקת ערכי התיבות לפי סדר הטקסט.

לכשתושלם הבדיקה של קבוצה ד יושלם למעשה עיבודה של כל חטיבה ב (קבוצות א-ד), והיא תהיה מוכנה להדפסת קונקורדנציה.

העבודה בחטיבה ג. בתקופה זו נמסרו לניקוב כ-80 חיבורים, בחלקם חיבורים בתחום המדעים המדויקים שנועדו להשלים את קבוצת ספרי המדע והרפואה של תקופת ההשכלה שכבר עובדו, והשאר בתחום הספרות היפה, הפרובליציסטיקה והעיתונות. פירוט המקורות הנמצאים בעיבוד במדור הספרות החדשה בא ב"לשוננו" מב (תשל"ח), 55-59 (בינתיים נוספו עליהם עוד כמה מקורות).

2. קובץ המונחים

בישיבת חברי המנהלה ביום י"ב באייר התשל"ח אושרה תכנית להכנת קובץ המונחים, שיכלול את כל קביעותיו של ועד הלשון מראשיתו וקביעות האקדמיה ללשון העברית. הכנת קובץ המונחים תיעשה באחריותו של מפעל המילון ההיסטורי - מדור הספרות החדשה ומדור המיכון.

בשלב א יכיל הקובץ את המונחים העבריים ותרגומם לאנגלית; בשלב ב ייתוסף תרגום לגרמנית, לצרפתית ולרוסית.

כל המונחים ינוקדו ויבואו בציון מראה מקומם בפרסומים של ועד הלשון ושל האקדמיה. המונחים יהיו ערוכים בסדר א"ב וינותחו לשורשיהם ולמשקליהם. מונחים שהם צירופים - רכיביהם יבואו בגוף הקובץ, ולא במפתחות שבנספח, על פי ערכיהם בסדר א"ב. מונחים שחדלו לשמש או שהומרו באחרים יסומנו בסימן מיוחד.

בשלב ראשון של העבודה הוכנה רשימת מקורות הכוללת את כל המילונים והרשימות המילוניות מסויינת למקצועות, ובתוך כל קבוצה מקצועית כזאת סדר הפריטים הוא כרונולוגי.

קודם מסירת המילון לניקוב נעשית בו פעולת עריכה והאחדה. לצורך זה נקבעו סימנים מיוחדים בתיאום עם מדור המיכון.

ברשימת המקורות שהוכנה 124 פריטים שבהם כ-60,000 מונחים. עד היום נבדקו ונערכו 63 מילונים (27,500 מונחים), מהם נוקבו 57 מילונים (25,700 מונחים) ואומתו (ביקורת) 36 מילונים (17,900 מונחים).

ג. מדור המיכון

זה שנים שיש הפרש בין קצב העבודה של העובדים המדעיים ובין יכולתו של מדור המיכון לספק להם את עיבודי המחשב, ובשנתיים האחרונות, משרשה המתקנת המסייעת למרכז המדור מעבודתה, גדל ההפרש מאוד. ומורגש הדבר במדור הספרות העתיקה, שחומר הכולל כמיליון סובאות לא הגיע לשלב העיבוד, המאפשר להשתמש בו לפי סדר הערכים (קונקורדנציה).

כיוון שאין באקדמיה מוסחים לבעיות המיכון ולארגון עבודה במחשב - זולת מרכז המדור - ולעולם קיים מתח בין צורכי המילונאי הרואה במחשב כלי עזר בלבד ומוכן להסתפק בחומר גולמי למדאי, ובין איש המחשבים המעוניין בניתוחים עדינים בצורה מיכנית, ביקשנו עזת מוסחה, שיסייע בידנו להעריך את מצב המיכון במפעל וצרכיו - המתבטאים כמובן בתקציב. נענה לבקשתנו ראש מחלקת המיכון במשרד החינוך, מר יהודה פריעד, וגם במקום הזה אנו מודים לו על עזרתו וחוות דעתו, שאיפשרו לנו לקבוע את הדברים האלה:

1. תלות המפעל בעבודת המחשב היא כבר היום גדולה מאוד, ותלך ותגדל ככל שיתרבה החומר המנותח במחשב;
  2. הכרח שיהיה למרכז המדור עוזר מתקנת, הדואג להפעלה סדירה של המדור ומספק לעובדים המדעיים את כל החומר המעובד במחשב תוך זמן קצר. לצערנו הרב עלינו לציין, כי עדיין לא עלה בידנו להשיג את המתקנת העוזר ברסה הדרושה לנו.
  3. כיוון שנוצר הפרש ניכר בין דרישות המדורים המדעיים ובין מה שמדור המיכון מסוגל בשעה זו לספק, לא ייעשו שום פעולות פיתוח במשך התש"ם, אלא תתרכז העבודה במילוי החסרון ובסילוק הפיגור.
  4. תכנית פעולת המדור לשנת התש"ם תחולק לשלבים שלבים, וכל חודשיים יבדקו מרכזי המדורים באיזו מידה בוצעו הפעולות שנועדו לשלב מסוים. מר פריעד ניאות לעזור גם להבא בעצה ובהערכה.
- בכינוס הבינלאומי למחקר ספרותי ובלשני בסיוע המחשב, שהיה באייר התשל"ט, הרצה מרכז המדור ותיאר את עיקרי תכניות המפעל. נראה לנו שהמומחים לדבר התרשמו התרשמות חיובית מרמת התכניות ומחישגי הניתוח על ידי המחשב שהושגו במפעל.

ד. אוספים המתרכזים במפעל המילון

לצורך עבודת המפעל אנו נזקקים לספרים ולתצלומי כתבייד. נציין במיוחד את שנתון ברשותנו:

1. אוסף התצלומים. לפי שכל עבודתנו, בפרט במדור הספרות העתיקה, נעשית לפי כתבייד, הרי שאנו זקוקים בדרך כלל לתצלום של כתבייד אחד או יותר, וכן קטעי גניזה, לכל המקורות הנמצאים בעיבוד. במשך השנים התרכז במפעל מספר רב של תצלומים, נוסף לכך נרכש מספר רב של תצלומים של כתבייד מנוקדים לצורך מפעל הניקוד. היום יש במפעל כ-20,000 דפי תצלומים שערכם כמיליון ל"י.

2. ספריית סוקולוב. ספרייה זו, השוכנת בארכיון הציוני המרכזי שבירושלים, נסרקה בידי יהודית גרינברג וד"ר ראובן מירקין ב-12 ביקורים, ונבחרו מתוך 6000 הכרכים שבה 570 כרכים של חיבורים, שיש בהם סיוע רב לעבודת המילון ההיסטורי בתחום הספרות החדשה: ספרות יפה (מקור ותרגום), ספרי מדע (פיסיקה, מתמטיקה, רפואה, ביולוגיה, אסטרונומיה, גיאוגרפיה, היסטוריה וכיו"ב), ספרי דקדוק, ספרי לימוד הלשון העברית,

מילונים (ובהם 20 כרכים של מילון גרים המפורסם) וספרי שימוש אחרים, הספרים שנבחרו והובאו לאקדמיה מיוג, נעשה להם קטלוג חלקי ויש למצוא מקום מיוחד להחזקתם. העתק של הקטלוג יימסר לרשות הארכיון הציוני. הספרים ניתנו לנו בהשאלה לימן בלתי מוגבל, והתחייבנו להחזיקם בארון מיוחד ולא לערבבם עם שאר ספרי האקדמיה.

3. הכרסת המילונית של יעקב כנעני הגיעה אלינו מנות מנות ולא בבת אחת. היא נתונה ב-80 תיבות עץ אחידות. הכרסת מכילה חומר שלא נוצל במילוני של כנעני שנדפס, ובחלק מן הפתקים רשומים מראי מקומות מדויקים (בעוד במילון נדפס מראה מקום כללי: פיט, סיח"ב, לע"ח, וכיו"ב). עיקר הכרסת מסודר בסדר א"ב, שהוא פגום לעתים קרובות, ומקצתה מסודרת לפי סופרים. כדי להשתמש בכרסת - ויש בה חשיבות רבה לעבודתנו - יש לסדר את החומר בסדר אחיד. מר יחיאל קארה החל במלאכת הסידור. תיבותיה מכונסות בשני ארונות המצויים בפרוזדור יד בן-יהודה.

נספח

מצע לעיבוד ספרות המדרשים במילון ההיסטורי (חוזר אל חברי מועצת המערכת)

בכ"ב בכסלו התשל"ח נשלח החוזר הבא אל חברי מועצת המערכת. נתקבלו תשובות מחברי המועצה, ולפיהן נקבעה תכנית העבודה במדרשים הנדונים.

בשנת התשל"ב (1972) אישרה מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ללשון העברית רשימת יצירות בספרות המדרש לעיבוד בשלב ראשון. העבודה במדרשים אלו במפעלנו נמצאת בעיצומה, אנו מבקשים עכשיו להשלים את שלב העיבוד הקונקורדנציוני של המדרשים. בדקנו את המדרשים שנתרו בתקופה זו ושלא נכללו באותה רשימה ואת כתבי-היד שלהם. יש כמה הצעות שנתגבשו במפעלנו וכמה בעיות המבקשות תשובה, ואנו מבקשים חוות דעת של חברי המועצה העוסקים בתחום זה ביחס להצעותינו ותשובה לשאלותינו. על פי התשובות נראה אם יש צורך לימן חברי המועצה לשיובה.

א. הצעות חדשות לעיבוד מדרשים נוספים

1. **מדרש תנחומא** (ספר המקורות מס' 37.0, 38.0).
 לגבי תנחומא הרגיל ותנחומא-בובר אנו סתכוונים לעבד עיבוד קונקורדנציוני מלא רק אחד משניהם, ואת חברו לעבד בסבחר. כיוון שכ"י פרמה 1240 משובש ביותר ומצריך התערבויות מרובות של הסתקין, שלא כמקובל בעבודתנו, נראה לנו לעבד את תנחומא-בובר לפי כ"י אוקספורד 154 (יסוד מהדורת בובר) ולעשות את כ"י וטיקן 34 מסירה מסייעת. הצעה שבבררה היא לעבד את תנחומא הרגיל, בראשית ושמות לפי כ"י קולומביה 5843; ויקרא-דברים לפי כ"י ששון 597; מסירה מסייעת כ"י קמברידג' 1212 (קטעי תנחומא-ילמדנו אנו מעבדים בנפרד).

2. **דברים רבה** (ספר המקורות, 45.0.1) מוצע לעבד לפי כ"י אוקספורד 147 (המשמש יסוד לדברים רבה ליברמן) גם אותם החלקים שלא נכללו בדברים רבה ליברמן ושהם משותפים לו ולנוסח הנדפס (היינו: החלקים המודפסים במהדורת ליברמן באותיות רגילות). עיבוד המדרש לפי כ"י פרמה 1240 אינו רצוי, בגלל השיבושים המרובים בכ"י זה.
3. **שיר השירים רבה** (ספר המקורות, 56.0.ה) מוצע לעבדו לפי כ"י וטיקן 76, שכן בכל כתבי-היד הרשומים ב"ספר המקורות" לא מצאנו טוב ממנו. כ"י ניר-יורק אין ידוע מקום הימצאו עכשיו, כפי שהודיעו לנו פרופ' מ"מ קפלן והספריות של הסמינר ודרופסי קולג'. לדעתנו, אין טעם לדחות את עיבוד המדרש מתוך ציפייה שמה יתגלה כתבי-היד.
4. **מדרש שמואל** (ספר המקורות, 230.0.ז) יש רק כתבי-יד אחד (פרמה 563). מוצע לעבד את המדרש על פיו, אף על פי שהוא משובש ביותר ובגבר לא לקחו כיסוד למהדורתו אלא השתמש בדפוס הראשון (קושטא שנת עזרי'ה).
5. **פסיקתא רבתי** (ספר המקורות, 219.0.ז) מוצע לעבדו לפי כתבי-היד היחיד, פרמה 1240, אף על פי שהוא משובש ביותר.
6. **מדרש עשרת הדיברות** (ספר המקורות, 259.0.ז) מוצע לעבדו לפי כ"י פריס 716, מסירה מסייעת: כ"י גינצבורג 111/1063.

ב. בעיות בקשר לכתבי-יד

- יש עוד סדרשים אחדים, שלא עלה בידנו לגבש הצעה לכתבי-יד שלהם, ואנו מבקשים חוות דעת חברי המועצה:
7. **מדרש משלי** (ספר המקורות, 233.1.ז) כלום יש סיכוי לקבלת תצלום כ"י התימני מניו יורק (תצלום עדיין איננו במכון), וראוי שהוא ישמש יסוד בעבודתנו (בכל כתבי-היד שבדקנו, הטוב ביותר הוא כ"י וטיקן 76).
  8. **אסתר רבה**, פרשיות א-ו (ספר המקורות, 53.0.ה)
  9. **קהלת רבה** (ספר המקורות, 57.0.ה) כתבי-היד הרשומים ב"ספר המקורות" קטועים או גרועים ביותר. כלום יש כתבי-יד טובים יותר מדפוס ראשון?
- א. מדרשים אחדים לא נכללו בזמנו ב"ספר המקורות", כי הנחנו שהם מאוחרים לתקופה בינתיים נתפרסם ב"אנציקלופדיה יודאיקה" כרך 11, ערך "מדרש", ובו מכלילים אותם בתוך התקופה. שמה כדאי לפי זה להכליל ב"ספר המקורות", בתוך התקופה שעד 1000 בקירוב, את היצירות הבאות:

10. שמות רבה

אלבק (צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 125) קובע שיש בו שני חלקים שונים: (א) פרשיות א-יד, שהן מאוחרות; (ב) פרשיות טו-נב, קדומות יותר, קרוב למשפחת תנחומא-ילמדנו, מוצע לרשום שמות רבה, פרשיות טו-נב, בתקופה ו (600-800), כמו התנחומא. ושמא גם שמות רבה, פרשיות א-יד, להכליל ב"ספר המקורות" בתקופה ז (800-1000), כמסירת-יסוד מוצע כ"י אוקספורד 147.

11. אגדת בראשית

לפי צונץ-אלבק (124), מאוחר ל"ויחי רבה", סודר לפי המחזור התלת-שנתי, אין בו סימני איחור. מוצע להכלילו ב"ספר המקורות" בתקופה ז (800-1000). יש כתב-יד יחיד (אוקספורד 2340), והוא מוצע כמסירת-היסוד.

12. מדרש אבא גוריון

אמנם ב"אנציקלופדיה יודאיקה" נרשם בין 1000-1100. אך יש קטעי גניזה קדומים של יצירה זו (נתפרסמו ב"גנזי מדרש" של רבינוביץ). שמא נתחברה היצירה גופה קודם 1000.

נהיה אסירי תודה לכם אם תואילו להביע דעתכם על הצעותינו ולענות על שאלותינו הנזכרות.

תיקון שיבושים

לצערנו נפלו שיבושים בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית כרך כ"א-כ"ד (תשל"ד-תשל"ז).
הרי תיקונים לאחדים מהם:

1. ברשימת חברי האקדמיה בשנת תשל"ד-תשל"ז (עמ' 6) נשמט שמו של הא' אורי צבי גרינברג.

2. בדברי הרצאתו של ד"ר יואל פלורסהיים על "פירושי רש"י למקרא בפירושו לתלמוד" (בעמ' 75-78) יש לתקן בסיוח את השיבושים האלה, הפוגעים בהבנה:

- א - בעמ' 76 הושמטה שורה בין השורה 8 ל-9, וזו לשונה:
במקרא ההוא, וכך סובר גם אלכסנדר מרכס במאמר
- ב - בעמ' 77, בשורה 21 מלמטה, תחת "שנינו" צ"ל "שענינו"
- ג - בעמ' 77, בשורה 18 מלמטה, תחת יעני צ"ל יעני